

ΠΥΡ ΚΑΙ ΘΕΟΣ: ΦΥΣΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ

Χάρις τῷ Καθηγητῇ
KARL BORMANN

I. Λόγος θεολογικός

Τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἡράκλειτου* χωρίζοταν κατὰ τὴ δοξογραφικὴ παράδοση σὲ τρεῖς λόγους, εἷς τε τὸν περὶ τοῦ παντός καὶ πολιτικὸν καὶ θεολογικόν¹. Ἄν καὶ εἶναι ἀμφίβολο νὰ διαίρεσε ὁ ἴδιος ὁ Ἡράκλειτος τὸ σύγγραμμά του σὲ τρία μέρη², καὶ εἶναι σχετικὰ ἰσχνὴ ἡ παρουσία τῶν λέξεων θεός καὶ θεῖος στὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα³, εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ θεοῦ ἀπασχόλησε ἐπανελημμένα τὴ σκέψη του. Οἱ θεολογικὲς ἀπόψεις τοῦ Ἡράκλειτου δὲν εἶναι ξεκάθαρες, πρᾶγμα ποὺ ἔδωσε ἀφορμὴ γιὰ διαφορετικὲς ἐρμηνεῖες τῆς θεολογίας του⁴. Οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὸ θεὸ ἢ τὸ θεῖον

* Οἱ παραπομπὲς γίνονται στὴν ἔκδοση των DIELS-KRANZ (A: μαρτυρίες, B: ἀποσπάσματα)· ἐντὸς παρενθέσεως μὲ τὴν ἑνδειξὴ M. δηλώνονται τὰ ἀποσπάσματα στὴν ἔκδοση τοῦ MARCOVICH, λ.χ. B 30 (=M. 51). Πὰ τίς συντομογραφίες τῶν ἔργων ποὺ χρησιμοποιοῦνται συχνότερα βλ. τὴν κύρια βιβλιογραφία· οἱ συντομογραφίες τῶν περιοδικῶν γίνονται κατὰ τὸ *L'année philologique*.

1. ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. IX 5 (DK 22 A1). ΠΒ. ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. IX 12 (DK 22 A1) ἐπιγράφουσι δ' αὐτῷ (ἐνν. τῷ συγγράμματι) οἱ μὲν Μούσας, οἱ δὲ Περί φύσεως, Διόδωτος δὲ ἀκριβὲς οἰάκισμα πρὸς στάθμην βίου, ἄλλοι Γνώμον' ἡθῶν, τρόπου κόσμον ἕνα τῶν ξυμπάντων. ΠΒ. ἐπίσης ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. IX 15 (DK 22 A1) τῶν δὲ γραμματικῶν Διόδωτος, ὃς οὐ φησι περὶ φύσεως εἶναι τὸ σύγγραμμα ἀλλὰ περὶ πολιτείας, τὰ δὲ περὶ φύσεως ἐν παραδείγματός εἶδει κεῖσθαι.

2. J. BURNET, *Early Greek philosophy*, London 1963 (ἀνατύπ. τῆς 4ης ἔκδ. 1930), 132· WEST, 112· KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, 192. ΠΒ. τὴ συζήτηση γιὰ τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἡράκλειτου ὑπὸ M. MARCOVICH, "Herakleitos", *RE suppl.* X (1965) 256 κ.ἐπ.

3. Βλ. *Λεξικὸν τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας*, ἔκδ. Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 1ος (Α-Θ), Ἀθῆναι 1988, 183 κ.ἐπ.

4. Πὰ τὴν ἀποτίμηση τῆς θεολογίας τοῦ Ἡράκλειτου βλ. κυρίως GIGON, 135-159· JAEGER, 127-146· GUTHRIE I 469 κ.ἐπ. · MARCOVICH, 411-495, καὶ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ στὴ *RE suppl.* X (1965) 305-310· ΡΟΥΣΣΟΣ, 130-141. Ἐκθεση τῆς θεολογίας τοῦ Ἡράκλειτου καὶ ἀπὸ GILBERT, 48-84· R. K. HACK, *God in Greek philosophy to the time of Socrates*, Princeton 1931, 69-80· P. WHEELWRIGHT, *Heraclitus*, London 1959, 68-82· G. PFANNMÜLLER, *Tod, Jenseits und Unsterblichkeit in der Religion, Literatur und Philosophie der Griechen und Römer*, München/Basel 1953, 168-171· G. FRANÇOIS, *Le polythéisme*

συσχετίστηκαν ἢ ταυτίστηκαν μετὰ τὴ θεωρία του γιὰ τὸν λόγον⁵, τὴν ἐνότητα τῶν ἀντιθέτων⁶, τὸν (θεῖο) νόμον⁷, τὸ σοφόν⁸, τὸ πῦρ⁹, ἂν ἀναφερθοῦν οἱ

et l'emploi au singulier des mots θεός, δαίμων dans la littérature Grecque d'Homère à Platon, Paris 1957, 171-174· G. F. ELSE, "God and Gods in Early Greek Thought", *TAPhA* 8 (1949) 35-36· FRÄNKEL, *Wege*, 237-250· K. FREEMAN, *God, man and state: greek concepts*, Westport, Connecticut 1970, 24 κ.έπ. · D. ROLOFF, *Gottähnlichkeit, Vergöttlichung und Erhöhung zu seligem Leben. Untersuchungen zur Herkunft der Platonischen Angleichung zu Gott*, Berlin 1970, 180-186. Περισσότερα βιβλιογραφικά στοιχεία γιὰ τὴ θεολογία τοῦ Ἡράκλειτου (ἕως τὸ 1970) περιέχονται στὸ E. N. ROUSSOS, *Heraklit-Bibliographie*, Darmstadt 1971, 64 κ.έπ. Ἀπὸ τὶς νεώτερες μελέτες ξεχωρίζουν οἱ: C. J. CLASSEN, "Schöpfergott oder Weltordner — zu den Gottesvorstellungen der Griechen von Homer bis Platon" στὸ CLASSEN, 4 κ.έπ. [ὁλόκληρο τὸ ἄρθρο πρωτοδημοσιεύθηκε στὴν ἀγγλική στὰ *C & M* 23 (1962) 1-22]· E. MONTANARI, "Eraclito e la religiosità tradizionale", στὸν τόμο *Atti del symposium Heracliteum* 1981, a cura di L. ROSSETTI, τ. I, Roma 1983, 381-397· S. D. SULLIVAN, «Τὸ σοφόν as an aspect of the divine in Heraclitus», στὸν τόμο *Greek poetry and philosophy. Studies in honour of L. WOODBURY*, ed. by D. E. GERBER, California 1984, 285-301· S. IMHOFF, "Héraclite, philosophe et théologien?", *ASSPh* 45 (1986) 152-175· G. VARKONYI, "On the transcendency of Heraclitus' deity and the doctrine of the opposites", *AUB(phil.)* 22-23 (1990) 21-25· ἡ διδ. διατρ. τοῦ D. J. VALIULIS, *The theology of Heraclitus: A presocratic pantheism*, Univ. of Toronto 1980, δὲν μοῦ ἦταν προσιτή. — Ο G. F. ELSE, *TAPhA* 8 (1949) 35 κ.έπ., ἀναφερόμενος στὴν ἐξέλιξη τῆς ἔννοιας θεός καὶ (ὁ) θεός, παρατηρεῖ ὅτι τὸν 6ο αἰ. π. Χ. ἡ γενικὴ ἔννοια «τὸ θεῖον» ἀποσπάστηκε ἀπὸ τὴ φράση ὁ θεός· θεός εἶναι ὁ ἀπροσποίητος καὶ μὴ ἐπιτηδευμένος τρόπος ἀναφορᾶς τοῦ ὁμηρικοῦ ἀνθρώπου — ὄχι τοῦ Ὀμήρου — στὴ γενικὴ θεία δύναμη ποὺ ἐπεμβαίνει στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ. Τὸ θεῖον ἀντιπροσωπεύει ἕναν ὑψηλότερο βαθμὸ ἀφαίρεσης· «ἀλλὰ στὴν πρόωμη Ἑλλάδα, τὸ νὰ μιλάει κανεὶς γιὰ "θεὸ" χωρὶς διάκριση εἶναι σὰν νὰ μιλάει ὡς μὴ εἰδήμων. Ἡ ὁδὸς ποὺ ὁδήγησε ἐν τέλει στὴ θεολογία δὲν ἄρχισε μετὰ τοὺς εἰδικούς». Γιὰ τὴ θεολογία τῶν προσωκρατικῶν σημαντικὸ εἶναι τὸ ἄρθρο του GIGON, *Theologie*. Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ στὴν πρόωμη ἐλληνικὴ σκέψη θελεμῶδες εἶναι τὸ ἄρθρο τοῦ H.-G. GADAMER, "Über das Göttliche im frühen Denken der Griechen", ποὺ δημοσιεύθηκε στὸν τόμο *Das Altertum und jedes neue Gute*, Festschrift für WOLFGANG SCHADEWALD zum 15. März 1970, hrsg. von K. GAISER, Stuttgart 1970, 397-414 / ἀνατύπ. στὸν τόμο H.-G. GADAMER, *Kleine Schriften II. Idee und Sprache*, Tübingen 1972, 64-79.

5. Βλ. GUTHRIE I 472· KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, 199. Πβ. A. J. FESTUGIERE, *Personal religion among the Greeks*, Berkeley/Los Angeles 1954, 34 κ.έπ. · CLASSEN, 5. Προϋποτίθεται ὅτι ὑπάρχει "θεωρία τοῦ λόγου" στὸν Ἡράκλειτο· ἀντίθετα WEST, 124 κ.έπ. καὶ ROBINSON, *passim*.

6. Βλ. JAEGER, *passim*· STOKES, 105 κ.έπ. Γιὰ τὸν "θεὸν" ὡς "ἐνότητα τῆς κοσμικῆς τάξης" πβ. KAHN, 276 κ.έπ.

7. Πβ. JAEGER, 135: «Ὁ λόγος, σύμφωνα μετὰ τὸν ὁποῖο γίνονται ὅλα καὶ ὁ ὁποῖος ὁμῶς εἶναι κρυφὸς στοὺς ἀνθρώπους, εἶναι ὁ θεῖος νόμος». «Μόνον μετὰ τὸν Ἡράκλειτο προσδιορίζεται ἐγγύτερα ἢ διανοητικὴ ἐνέργεια τοῦ θεοῦ μέσῳ τῆς ἐνότητας τῶν ἀντιθέτων, ἡ ὁποία εἶναι τὸ περιεχόμενο τοῦ θεοῦ νόμου» (ἐνθ' ἄν., 146). Πβ. ἐπίσης BARNES, 127 κ.έπ. · H. BLASS, *Gott und die Gesetze*, Bonn 1958, 26 κ.έπ. · K. FREEMAN, ἐνθ' ἄν., 24 κ.έπ.

8. BURNET, ἐνθ' ἄν., 167 κ.έπ. Πβ. GIGON, 138 κ.έπ.· ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Theologie*, 145· WEST, 140 κ.έπ.· FRÄNKEL, *Wege*, 443· W. BRÖCKER, *Die Geschichte der Philosophie vor Sokrates*, Frankfurt am Main 1965, 30.

9. MARCOVICH, *passim*· ΡΟΥΣΣΟΣ, *passim*· GUTHRIE I 472. Πβ. KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, 209·

κυριώτεροι συσχετισμοί που έχουν κατά καιρούς γίνει, ενώ ο ίδιος έχει συχνά χαρακτηριστεί και πανθειστής¹⁰. Είναι γνωστή ή κριτική που άσκησε ο Ήρακλειτος στην παραδοσιακή θεολογία, όπως αυτή εκφραζόταν μέσα από τις συμβατικές θρησκευτικές πρακτικές της πόλεως,¹¹ καθώς και η ρητή αντιδιαστολή που έκανε ανάμεσα στη θεϊκή και ανθρώπινη γνώση¹² και, κατ' επέκταση, ανάμεσα στο θείο και στο ανθρώπινο. Θεοί και άνθρωποι, άθανατοι και θνητοί παρουσιάζονται άλλου ως ισοδύναμα μέλη ζευγών αντιθέτων¹³, ενώ και συγκεκριμένες θεϊκές μορφές αναφέρονται στα σωζόμενα αποσπάσματα¹⁴, με τονισμό όμως του νέου ρόλου τους, ιδίως της Δίκης και του Διός, στα πλαίσια της ήρακλείτειας φυσικής και οντολογίας. Στην παρούσα μελέτη επικεντρώνεται το ενδιαφέρον στη διερεύνηση της σχέσης πυρός και θεού στη σκέψη του Ήρακλειτου, με αναφορά, όπου κρίνεται απαραίτητο, και στις άλλες διαστάσεις της ήρακλείτειας θεολογίας,

MANSFELD I 237. Ο GILBERT, 49 κ.έπ., θεωρεί τη θερμότητα/το πῦρ ως την οὐσία του θεού κατά Ήρακλειτο, χωρίς να αποκόπτει τον Ήρακλειτο από την αρχαιότερη ιωνική παράδοση. Πβ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Die meteorologischen Theorien des griechischen Altertums*, Hildesheim 1967 (1η έκδ. Leipzig 1907), 49 κ.έπ., 61.

10. E. ZELLER, *Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Erster Teil, Zweite Abteilung, έκδ. από τον W. NESTLE, Leipzig 1920 / ανατύπ. Hildesheim 1963, 846· πβ. CAPELLE, 142.

11. Βλ. B 5 (=M. 86) καθαίρονται δ' ἄλλω αἵματι μαινόμενοι οἷον εἴ τις εἰς πηλὸν ἐμβὰς πηλῷ ἀπονίζοιτο. μαίνεσθαι δ' ἂν δοκοίη, εἴ τις αὐτὸν ἀνθρώπων ἐπιφράσαιτο οὕτω ποιέοντα. καὶ τοῖς ἀγάμμασι δὲ τουτέοισιν εὐχονται, ὅκοιόν εἴ τις δόμοισι λεσχηνεύοιτο, οὗ τι γινώσκων θεοὺς οὐδ' ἥρωας οἵτινές εἰσι. B 14b (=M. 87) τὰ γὰρ νομιζόμενα κατ' ἀνθρώπους μυστήρια ἀνιερωστὶ μνεῦνται. B 15 (=M. 50) εἰ μὴ γὰρ Διονύσῳ πομπὴν ἐποιοῦντο καὶ ὕμνεον ἄσμα αἰδοίοισιν, ἀναιδέστατα εἴργαστ' ἂν· ὧντὸς δὲ Αἰίδης καὶ Διόνυσος, ὅτεφ' μαίνονται καὶ ληναῖζουσιν. Βλ. επίσης B 68 (=M. 88), B 74 (=M. 89). Για τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ πβ. MARCOVICH, 250-255, 454-473, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ στη RE suppl. X (1965) 292 κ.έπ., 308 κ.έπ. καὶ D. BABUT, "Héraclite et la religion populaire. (Fragments 14, 69, 68, 15 et 5 Diels-Kranz)", REA 77 (1975) 27-62.

12. Βλ. B 78 (=M. 90) ἦθος γὰρ ἀνθρώπειον μὲν οὐκ ἔχει γνῶμας, θεῖον δὲ ἔχει. B 79 (=M. 92) ἀνὴρ νήπιος ἤκουσε πρὸς δαίμονος ὅκωσπερ παῖς πρὸς ἀνδρός. B 102 (=M. 91) τῷ μὲν θεῷ καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια, ἄνθρωποι δὲ ἃ μὲν ἄδικα ὑπειλήφασιν ἃ δὲ δίκαια. Για τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ πβ. MARCOVICH, 474-489, καὶ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ στη RE suppl. X (1965) 309 κ.έπ.· επίσης U. HÖLSCHER, "Heraklit über göttliche und menschliche Weisheit", στὸν τόμο *Weisheit*, hrsg. von A. ASSMANN, München 1991, 73-80. Πβ. επίσης B 63 (=M. 92(b)), B 70 (=M. 92(d)).

13. Βλ. B 62 (=M. 47) ἀθάνατοι θνητοί, θνητοί ἀθάνατοι, ζῶντες τὸν ἐκείνων θάνατον, τὸν δὲ ἐκείνων βίον τεθνεῶτες. Πβ. B 53 (=M. 29) Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους.

14. Διόνυσος καὶ Αἰίδης: B 15 (=M. 50). Απόλλων: B 93 (=M. 14). Σίβυλλα: B 92 (=M. 75). Ζεὺς: B 32 (=M. 84). Δίκη καὶ Ἐρινύες: B 94 (=M. 52)· πβ. B 23 (=M. 45), B 28b (=M. 75).

καθώς καὶ στὴ διερεύνηση τῆς σχέσης τῆς φυσικῆς μὲ τὴ θεολογία τοῦ Ἐφέσιου φιλοσόφου¹⁵.

II. Ἡ ἰωνικὴ παράδοση

Ὁ συσχετισμὸς τῆς φυσικῆς μὲ τὴ θεολογία στὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸ στοχασμὸ ἔχει προηγούμενο στὴν πρόωμη ἰωνικὴ περὶ φύσεως φιλοσοφία. Κυρίαρχη σ' αὐτὴν εἶναι ἡ ἰδέα μιᾶς (μὲ ὕστερη πιθανῶς, περιπατητικῆς προέλευσης, ὀρολογία) «ἀρχῆς», ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία-αἰτία τῶν κοσμικῶν διεργασιῶν καὶ ταυτόχρονα τὴν πρωταρχικὴ ὕλη, ἀπὸ τὴν ὁποία συνίσταται ὁ κόσμος. Κύριο γνῶρισμα τῆς ἰδέας αὐτῆς εἶναι ἡ ταύτιση αἰτίας καὶ ὕλης, ἡ μὴ διάκριση δηλαδὴ τοῦ κινητικοῦ ἀπὸ τὸ ὑλικὸ αἶτιο, ἀντίληψη, στὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης, ἀπὸ τὴ δική του ὀπτικὴ γωνία, ἄσκησε κριτικὴ¹⁶. Στὶς «ἀρχές» τῶν πρώτων φιλοσοφησάντων, δηλαδὴ στὸ ὕδωρ κατὰ τὸν Θαλῆ, στὸ ἄπειρον κατὰ τὸν Ἀναξίμανδρο καὶ στὸν ἀέρα κατὰ τὸν Ἀναξίμενη, ἔχουν ἀποδοθεῖ, πέραν ἀπὸ τοὺς ὅποιους ἄλλους, χαρακτηρισμοὶ ὑποδηλωτικοὶ θεϊκῶν ιδιοτήτων τους¹⁷. Μὲ τὴν μετάθεση ιδιοτήτων ἀπὸ τὸν χῶρο τοῦ θεοῦ καὶ τῶν (μυθικῶν-ἀνθρωπόμορφων) θεῶν στὸ πεδίο ἀναζήτησης ἐξήγησης τῆς γένεσης καὶ ὑποστασιοποίησης τοῦ κόσμου, μὲ τὴν ἀπόπειρα δηλαδὴ κατανόησης καὶ ἐρμηνείας τοῦ κόσμου μὲ φυσικοὺς μᾶλλον ὅρους, συντελεῖται στὴν πρόωμη ἰωνικὴ φυσικὴ, μὲ ἀρκετὰ

15. Ὁ JAEGER, 136, ἐπισημαίνει ὅτι ἡ θεολογία τοῦ Ἡράκλειτου, χωρὶς νὰ ἀποτελεῖ ἀνεξάρτητο κλάδο τῆς διδασκαλίας του, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ μαζί μὲ τὴν κοσμολογία του ὡς ἀδιαίρετο σύνολο, ἐνῶ ὁ WEST, 112 κ.ἐπ., τονίζει τὸν θρησκευτικὸ καὶ ἠθικὸ χαρακτήρα τῆς σκέψης του. Ὁ GIGON, 135, ἀντίθετα, θεωρεῖ ὅτι ἡ θεολογία τοῦ Ἡράκλειτου πλάϊ στὴν κοσμολογία του φαίνεται ἐντελῶς ξένη.

16. Βλ. Μ.τ.φ. Α3. 984a21-27 οὐ γὰρ δὴ τό γε ὑποκείμενον αὐτὸ ποιεῖ μεταβάλλειν ἑαυτὸ... ἀλλ' ἕτερόν τι τῆς μεταβολῆς αἴτιον. τὸ δὲ τοῦτο ζητεῖν ἐστὶ τὸ τὴν ἑτέραν ἀρχὴν ζητεῖν, ὡς ἂν ἡμεῖς φαίμεν, ὅθεν ἡ ἀρχὴ τῆς κινήσεως. Πβ. Μ.τ.φ. Α3. 983b6 κ.ἐπ., Φυσ. ἀκροάσεως Β, κεφ. 3 καὶ 7. Γιὰ τὸν ὑλοζωισμὸ στὴ πρόωμη μιλήσια σκέψη βλ. GUTHRIE I 62 κ.ἐπ.· γιὰ τὴν αἰτιότητα βλ. H. CHERNISS, *Aristotle's criticism of Presocratic philosophy*, New York 1971, 218 κ.ἐπ.

17. Γιὰ τὸ ὕδωρ ὡς «ἀρχὴν» τοῦ Θαλῆ βλ. ΑΡΙΣΤΟΤ. Μ.τ.φ. Α3. 983b21 κ.ἐπ.· γιὰ ἔλεγχο ὅλων τῶν σχετικῶν μαρτυριῶν πβ. C. J. CLASSEN, "Thales", *RE suppl.* X (1965) 937 κ.ἐπ. / ἀνατύπ. στὸ CLASSEN, 34 κ.ἐπ. Τὸ ἄπειρον τοῦ Ἀναξιμάνδρου ἔχει χαρακτηρηθεῖ θεῖον, ἀθάνατον, ἀνώλεθρον (ΑΡΙΣΤΟΤ. Φυσ. ἀκροάσεως Γ4. 203b13 κ.ἐπ.), αἰδῖον καὶ ἀγήρω (ΙΠΠΟΛ. Ἑλ. I 6, 1· ΨΕΥΔΟΠΛΟΥΤ. Στρωματεῖς 2)· πβ. C. J. CLASSEN, "Anaximandros", *RE suppl.* XII (1970) 36 κ.ἐπ. / ἀνατύπ. στὸ CLASSEN, 51 κ.ἐπ. Γιὰ τὸν ἀέρα τοῦ Ἀναξίμενη ὡς «ἀρχὴν» βλ. ΑΡΙΣΤΟΤ. Μ.τ.φ. Α3. 984a5 κ.ἐπ., ΘΕΟΦΡ. κατὰ τὸν ΣΙΜΠΛ. εἰς Φυσ. 24, 26, ΙΠΠΟΛ. Ἑλ. I 7, 1· πβ. KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, 153 κ.ἐπ.· γιὰ τὸν ἀέρα τοῦ Ἀναξίμενη ὡς θεὸν βλ. KIK. *de nat. deorum* I 10, 26· ΑΕΤ. I 7, 13· ΑΥΓ. *de civ. dei* VIII 2· πβ. KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, 158 κ.ἐπ.

συγκεχυμένο ακόμη τρόπο, ή σύνδεση της έννοιας μιᾶς ἀτελῶς ἔστω κατανοημένης αἰτιότητας με τὴν περὶ θείου ἀντίληψη, ἐνῶ ἐμπεριέχονται σ' αὐτὴν ταυτόχρονα θεολογία, θεογονία καὶ θεοδικία¹⁸. Στὶς κοσμογονικὲς καὶ κοσμολογικὲς ἀντιλήψεις τῶν μιλησίων φυσικῶν, ὅπως αὐτὲς μποροῦν νὰ ἀνασυντεθοῦν με βάση κυρίως τὶς δοξογραφικὲς μαρτυρίες, ἡ θεϊκὴ πρωταρχικὴ ὕλη παίζει πρωτεύοντα ρόλο, καθὼς θεωρεῖται ἀφ' ἑνὸς ὅτι μετέχει ἐνεργὰ στὴ διαδικασία γένεσης τοῦ κόσμου καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅτι εἶναι κατὰ πᾶσα πιθανότητα τὸ ἴδιο ἐνεργὸς στὸν συντελεσμένο κόσμο, στὸ παρὸν δηλαδὴ κοσμικὸ γίγνεσθαι. Ἡ ἰδέα ἑνὸς δημιουργοῦ θεοῦ, παντοδύναμου, πάνσοφου καὶ αἰώνιου ὄντος, τέτοια ὅπως ἀπαντᾷ λ.χ. στὸν *Τίμαιον* τοῦ Πλάτωνος¹⁹, δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει στὸν πρώιμο μιλῆσιο στοχασμό, ὅπου οἱ φυσικὲς δυνάμεις καὶ ἡ ὕλη παριστάνονται σὲ μεγάλο βαθμὸ ὡς ἀλληλεπιδρῶντα στοιχεῖα με ἀναφορὰ στὸν κόσμο καὶ στὴ φύση καὶ ὄχι στὴν ἰδέα ἑνὸς δημιουργοῦ θεοῦ²⁰.

III. Πῦρ καὶ κόσμος

α. Πῦρ καὶ κοσμικὸ γίγνεσθαι

Ἡ ἀντίληψη τοῦ Ἡράκλειτου γιὰ τὸν κόσμο δὲν ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὑπαρξης κατ' αὐτὸν μιᾶς κοσμογονίας εἴτε στὴν πρώιμη μιλῆσια ἐκδοχὴ τῆς εἴτε σὲ ὅποια ἄλλη ἐκδοχὴ²¹, ἀφοῦ καὶ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴν ἀρχὴ καὶ γένεση τοῦ κόσμου φαίνεται νὰ λείπει ἀπὸ τὴ συλλογιστικὴ του. Ὁ *κόσμος* συλλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο ὡς παντοτινὰ ὑπαρκτός, χωρὶς χρονικὴ ἀφετηρία καὶ χρονικὸ πέρας, ὅπως δείχνει τὸ B 30 (=M. 51) *κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων*,²² οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ'

18. JAEGER, 48. Πὰ τὴν «αἰτιότητα» στοὺς Προσωκρατικούς βλ. D. Z. ANDRIOPOULOS, *The concept of causality in Presocratic philosophy*, Thessaloniki 1988.

19. 30A.

20. Πβ. CLASSEN, 3 κ.ἐπ.

21. Πβ. H. SCHWABL, "Weltschöpfung", *RE* suppl. IX (1962) 1526 κ.ἐπ.· CLASSEN, 4· KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, 205· STOKES, 107· W. RÖD, *Die Philosophie der Antike* 1, München ²1988, 107. Πβ. ὡστόσο τὴ συλλογιστικὴ τοῦ KAHN, 134 κ.ἐπ.

22. Ἡ φράση *τὸν αὐτὸν ἀπάντων* δὲν παραδίδεται στὸν ΣΙΜΠΛΙΚΙΟ (test. M. 51 (b⁵)) οὔτε στὸν ΠΛΟΥΤΑΡΧΟ (test. M. 51 (c)), ἀλλὰ μόνο στὸν ΚΛΗΜΕΝΤΑ, *Στρωμ.* V 104, 1 (M. 51 (a)). Τὴ γνησιότητά της ἀπορρίπτουν οἱ REINHARDT, 170 σημ. 1 —βλ. καὶ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Vermächtnis*, 53 κ.ἐπ.—, KIRK, 309, KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, 474 σημ. 147, ἐνῶ δέχονται οἱ J. KERSCHENSTEINER, *Kosmos. Quellenkritische Untersuchungen zu den Vorsokratikern*, München 1962, 99 κ.ἐπ., WIESE, 241 κ.ἐπ., MARCOVICH, 261, 268 κ.ἐπ., KAHN, 44, MANSFELD I 262. Ἡ φράση *κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν*

ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ αἰεῖζων, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα. Ὁ παρὼν κόσμος, ὁ ἴδιος ποὺ ὑφίσταται καὶ αἰώνια, δὲν ὀφείλει κατὰ τὸν Ἡράκλειτο τὴ δημιουργία καὶ παρουσία του σὲ θεϊκὸ ἢ ἀνθρώπινο παράγοντα, ἀλλὰ εἶναι μιὰ αἰώνια ζωντανὴ φωτιά. Τὸ κοσμικὸ γίγνεσθαι διαρθρώνεται κατὰ τὸ B 31a (=M. 53^a) *πυρὸς τροπαὶ πρῶτον θάλασσα, θαλάσσης δὲ τὸ μὲν ἥμισυ γῆ, τὸ δὲ ἥμισυ πρηστήρ* μὲ βάση τὴς μετατροπῆς τῆς φωτιᾶς. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς ὅλης διαδικασίας τῶν τροπῶν τοῦ πυρὸς εἶναι ἡ ἰδέα τοῦ μέτρου καὶ τῆς ἀναλογίας, μὲ βάση τὴν ὁποία ρυθμίζεται κάθε μεταβολὴ στὸ κοσμικὸ γίγνεσθαι²³. Ἀπὸ τὸ B 31 προκύπτει ὅτι ἡ φωτιά εἶναι «ἡ ἀστείρευτη πηγὴ τῶν φυσικῶν διαδικασιῶν»²⁴, ἀλλὰ καὶ μέτοχος ἡ ἴδια στὶς διαδικασίες αὐτές. Ἡ μετάπτωση τῆς φωτιᾶς σὲ θάλασσα, τῆς θαλάσσης ἐν μέρει σὲ γῆ, ἐν μέρει σὲ πρηστήρα μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν ἀνταλλαγὴ τοῦ χρυσοῦ μὲ πράγματα καὶ τῶν πραγμάτων μὲ χρυσό, σύγκριση ποὺ ὑποβάλλει τὸ B 90 (=M. 54) *πυρὸς τε ἀνταμοιβὴ τὰ πάντα καὶ πῦρ ἀπάντων ὅκωσπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός*²⁵. Πρόκειται γιὰ κοσμολογικὴ διαδικασία, ἡ ὁποία δὲν πρέπει νὰ νοηθεῖ ὡς ἀκολουθία διαδοχικῶν φάσεων ποὺ ἐμπερικλείει τὴν ἔννοια τῆς περιοδικότητος, καθὼς ἡ μετάπτωση τῆς φωτιᾶς στὰ πράγματα καὶ τὸ ἀντίστροφο

ἀπάντων ἔχει μεταφρασθεῖ ποικιλότροπα: (i) “Diese Weltordnung, dieselbige für alle *Wesen*” (DK I 157)· (ii) “This world-order, the same for all (men)” (MARCOVICH, 268)· (iii) “Αὐτὸν τὸν κόσμον [ποὺ εἶναι ἕνας στὴν ὁλότητά του]” (KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, 205)· (iv) “Die gegebene schöne Ordnung [Kosmos] aller Dinge” (MANSFELD I 263)· (v) “Le monde, le même parmi tous” (J. BOLLACK & H. WISMANN, *Héraclite ou la séparation*, Paris 1972, 131)· (vi) “The ordering, the same for all” (KAHN, 45, 232)· (vii) “<The ordered?> world, the same for all” (ROBINSON, 25). Ὁ KAHN, 133 κ.ἐπ., τονίζει ὅτι ἀφετηρία γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ὅρου *κόσμος* στὸν Ἡράκλειτο πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀρχικὴ σημασία του ὡς ὅρου ὑποδηλωτικοῦ ἠθικῆς ἢ πολιτικῆς τάξης καὶ ὡς κοσμήματος. Γιὰ ὀλικὴ ἀποτίμηση τῆς ἔννοιας *κόσμος* στὸν Ἡράκλειτο βλ. KERSCHENSTEINER, *ἐνθ’ ἀν.*, 97 κ.ἐπ.

23. Πβ. B 31b (=M.53^b) *<γῆ> θάλασσα διαχέεται, καὶ μετρέεται εἰς τὸν αὐτὸν λόγον, ὁκοῖος πρόσθεν ἦν ἢ γενέσθαι γῆ*. Γιὰ τὴς δυσκολίες τοῦ κειμένου τοῦ B 31b βλ. MARCOVICH, 282 κ.ἐπ. Τὸ B 31 φαίνεται, κατὰ τὸν MARCOVICH, 289, νὰ περιγράφει «τὴς σταθερές, κανονικὲς φυσικὲς διαδικασίες ποὺ συμβαίνουν καθημερινά». Ὁ ἴδιος τονίζει, *αὐτόθι*, τὴ σημασία τῶν μέτρων γιὰ τὴ διατήρηση τῶν ἀμετάβλητων ποσοτήτων καθεμιάς ἀπὸ τὴς κοσμικὲς μᾶζες. Ὁ ΡΟΥΣΣΟΣ, 29, παρατηρεῖ ὅτι ὁ Ἡράκλειτος μὲ τὴ θέση ποὺ ἐκφράζει στὸ B 31 «φαίνεται νὰ ἔχει συλλάβει τὸ ἀξίωμα ὅτι τὸ ποσὸ τῆς ὕλης παραμένει σταθερὸ καὶ ὅτι ἡ ἰσορροπία τῆς φύσης εἶναι αὐτορυθμιζόμενη».

24. KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, 205-6.

25. Ἡ λέξη *χρήματα* ὑποδηλώνει, ὅπως παρατηρεῖ ὁ MARCOVICH, 294, ὅτι οἱ λέξεις *τὰ πάντα καὶ ἅπαντα* ἀναφέρονται σὲ ποικίλα ἀτομικὰ ἀντικείμενα καὶ φαινόμενα ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς ἐμπειρίας μας (π.χ. στὴν «ψυχὴ», στὴν «ἡμέρα» κλπ.), καὶ ὄχι μόνο στὶς δύο κοσμικὲς μᾶζες (θάλασσα καὶ γῆ). Ὁ VERDENIUS, *Kephalaion*, 2, ἐκφράζει ὁμῶς τὴν ἄποψη ὅτι ἡ σύγκριση φωτιᾶς μὲ χρυσὸ δὲν συνεπάγεται πλήρη ἀναλογία.

γίνεται σύμφωνα με τὰ μέτρα²⁶ καὶ ταυτόχρονα²⁷. Χῶρος ἐπίδρασης τῆς φωτιᾶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν κοσμικό, εἶναι καὶ ὁ ἀνθρώπινος, ἀφοῦ, ὅπως δείχνει τὸ B 36 (=M. 66) ἡ ψυχὴ ἀντικαθιστᾷ τὸ πῦρ στὴν πορεία τῶν κοσμικῶν διαδικασιῶν.

β. Πῦρ ἀείζων καὶ ὕλη

Στὸ ἐρώτημα, πῶς συμβιβάζεται ἡ ἰδέα τῆς αἰώνιας ζωντανῆς φωτιᾶς μετὰ τὴν ἰδέα τῆς μετάπτωσής της σὲ νερό, οἱ ἀπαντήσεις ποικίλουν καὶ συνδέονται μετὰ τὸ κύριο ἐρώτημα τῆς ἡρακλείτειας φυσικῆς, ποιά εἶναι δηλαδή ἡ ὕψις τοῦ πυρός κατὰ Ἡράκλειτο²⁸. Μία ὑπόθεση εἶναι ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἔκανε διάκριση ἀνάμεσα σὲ δύο τύπους φωτιᾶς: (α) Ἡ φωτιά στὴν πιὸ καθαρὴ της μορφή, ὡς ἔξω-κοσμικὸς αἰθήρ, εἶναι πῦρ ἀείζων, δηλαδή ἀθάνατη καὶ θεία· (β) ὅταν ἐμπλέκεται στὶς κοσμικὲς διαδικασίες (τόσο στὰ συνηθισμένα μετεωρολογικὰ φαινόμενα ὅσο καὶ στὰ πράγματα χωριστά) ὑπακούει κατ' ἀνάγκην στὴν ἀρχὴ τῶν σταθερῶν μέτρων²⁹, ἐμπλέκεται

26. Πβ. B 30 (=M. 51) πῦρ ἀείζων, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα. Ὁ STOKES, 104, ἀκολουθώντας τὸν KIRK, 307 κ.ἐπ., θεωρεῖ ὅτι τὰ μέτρα τοῦ B 30 νοοῦνται ὄχι χρονικά, ἀλλὰ χωρικά. Παρόμοια σημασία, δηλαδή χωρικὴ ἔννοια, πρέπει νὰ ἔχει ἡ λέξη μέτρα στὸ B 94 (= M. 52) Ἡλιος γὰρ οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα· εἰ δὲ μή, Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν, ἀπόσπασμα τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ὑποδηλώνει τὴν ἀναγκαιότητα τῶν «μέτρων» γιὰ τὴν κοσμικὴ ἰσορροπία, ὅπως παρατηρεῖ ὁ MARCOVICH, 276· πβ. KIRK, 287 κ.ἐπ.

27. Πβ. REINHARDT, *Vermächtnis*, 56 κ.ἐπ.· WEST, 130· BRÖCKER, *ἐνθ' ἀν.*, 41· RÖD, *ἐνθ' ἀν.*, 108. Στὸ ἐρώτημα ἂν ὁ Ἡράκλειτος δεχόταν τὴν ἐκπύρωση, δὲν ἔχει δοθεῖ τελεσίδικη ἀπάντηση.

28. Τὸ θέμα αὐτὸ πραγματεύονται κατὰ κύριο λόγο καὶ σὲ μεγάλη ἔκταση τὰ περισσότερα ἔργα ποὺ ἀφοροῦν στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου· ἡ παράθεση ἐπομένως ἔκτενοῦς βιβλιογραφίας πάνω σ' αὐτὸ δὲν ἔχει νόημα. Ἀξίζει ὅμως νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ ἐμπεριστατωμένη διαπραγμάτευσή του ἀπὸ τοὺς GUTHRIE I 454 κ.ἐπ., MARCOVICH, 259-304, ΡΟΥΣΣΟ, 93 κ.ἐπ., καθὼς καὶ τοὺς REINHARDT, *Vermächtnis*, καὶ VERDENIUS, *Kephalaion*.

29. Τὴ διάκριση αὐτὴ κάνει ὁ MARCOVICH, 259. Παρόμοια εἶναι ἡ διάκριση τοῦ GUTHRIE I 472 κ.ἐπ., ὁ ὁποῖος ὅμως ἀναφερόμενος στὸν (α) τύπο φωτιᾶς παρατηρεῖ, 471, ὅτι αὐτὸς θὰ εἶναι «ὁ λόγος-πῦρ (ἢ αἰθήρ), ὁ ὁποῖος περιβάλλει τὸν κόσμον, στὴν καθαρότητά του, ἄσβεστος καὶ ἀθέατος, νοῦς καὶ ψυχὴ στὴν ὑψηλότερή τους μορφή». Ὁ ἴδιος, 432, θεωρεῖ ἀκόμη ὅτι «ἡ ὕλική ὧση τοῦ λόγου εἶναι ἡ φωτιά» καὶ ὅτι τὴ φωτιά «πρέπει νὰ τὴν φανταστοῦμε ὄχι ὡς μία ὁρατὴ φλόγα ἢ λάμψη, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς ἓνα εἶδος ἀθέατου ἀτμοῦ». Ὁ VERDENIUS, *Kephalaion*, 6 σημ. 26, ἀντίθετα, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἡράκλειτος δὲν ἔκανε τὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ὁρατὴ φωτιά καὶ ἀθέατη φωτιά, ἀλλὰ τὴ διάκριση ἀνάμεσα σὲ ὁρατὴ σὲ ἀθέατη σύνδεση. Ὁ MARCOVICH, *passim*, προβαίνει σὲ ριζικὴ διάκριση τῆς θεωρίας τοῦ Ἡράκλειτου γιὰ τὸν λόγον ἀπὸ τὴ θεωρία του γιὰ τὸ πῦρ. Ἀντίθετα ὁ STOKES, 105, παρατηρεῖ ὅτι τὸ πῦρ εἶναι στενὰ συνδεδεμένο μετὰ τὸν λόγον στὴ σκέψη τοῦ Ἡράκλειτου καί, καθὼς τὸ πρωταρχικὸ περιεχόμενο τοῦ

δηλαδή στη διαδικασία τῶν μεταπτώσεων. Αὐτὴ ἡ διάκριση ὥστόσο, ἡ ὁποία παραπέμπει σὲ δυϊστικὴ θεώρηση τοῦ πυρός κατὰ Ἡράκλειτο, ἂν καὶ εἶναι εὐλόγη, δύσκολα φαίνεται νὰ πιστοποιεῖται ἀπὸ τὸ B 30³⁰. Ἡ φωτιά ἔχει ἀκόμη θεωρηθεῖ ὡς ἡ «ἀρχετυπικὴ μορφή τῆς ὕλης», ὁ «κεντρικὸς κόμβος τῶν κοσμολογικῶν διεργασιῶν», ἀλλὰ καὶ τὸ «κατ' ἐξοχὴν συστατικὸ στοιχεῖο τῶν πραγμάτων»³¹. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ θεωρία ἐκείνη ποὺ θέλει τὸ πῦρ κατὰ Ἡράκλειτο ἀμετάβλητο «ὑπόστρωμα» κάθε μεταβολῆς, θεωρία ἐνισχυμένη ἀπὸ τὴν ἀριστοτέλεια παρουσίαση τοῦ πυρός τοῦ Ἡράκλειτου ὑπὸ τὸ ἴδιο πρῖσμα μὲ τὶς «ἀρχές» τῶν πρωίμων μιλησίων φυσικῶν φιλοσόφων³², ἀλλὰ δύσκολα ἀποδείξιμη μὲ βάση τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα³³. Τὸ αἰεῖζων πῦρ ἔχει ἀκόμη θεωρηθεῖ ὡς κοσμικὴ πυρά, ἡ ὁποία ὡς ὅλον εἶναι διαρκῶς πύρακτη, παρ' ὅλο ποὺ μέρη τῆς μποροῦν νὰ σβήνουν προσωρινά³⁴. Κατὰ ἄλλη ἐκδοχὴ τὸ πῦρ κατὰ Ἡράκλειτο εἶναι σύμβολο ζωῆς καὶ θανάτου³⁵. αὐτὸ (α) ἀφ' ἑνὸς θεωρεῖται πρωτίστως ὡς

λόγου εἶναι ἡ ἐνότητα τῶν ἀντιθέτων, θὰ περίμενε κανεὶς ὅτι τὸ πῦρ συνδέεται μὲ τὴν ἐνότητα τῶν ἀντιθέτων. Ὁ STOKES, αὐτόθι, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὸ πῦρ παίζει κύριο ρόλο στὴν ἐνότητα τῶν ἀντιθέτων εἶναι ἐκεῖνος τῆς ἀμοιβαίας διαδοχῆς. Καὶ ὁ ROBINSON, 97, δέχεται ὡς εὐλογοφανῆ τὴν ἐξήγηση ὅτι ὁ αἰθήρ εἶναι τὸ πῦρ ἐκεῖνο, γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος στὸ B 30.

30. Βλ. τὴν κριτικὴ τοῦ VERDENIUS, *Kephalaion*, 1 κ.ἐπ.

31. KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, 205-6.

32. Βλ. Μ.τ.φ. Α3. 984a5 κ.ἐπ. Ἀναξιμένης δὲ ἀέρα καὶ Διογένης πρότερον ὕδατος καὶ μάλιστα ἀρχὴν τιθέασι τῶν ἀπλῶν σωμάτων, Ἰππασσος δὲ πῦρ ὁ Μεγαποντῖνος καὶ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος. Πβ. π. οὐρανοῦ Γ1. 298b29 κ.ἐπ. οἱ δὲ τὰ μὲν ἄλλα γίνεσθαι τέ φασι καὶ ῥεῖν, εἶναι δὲ παγίως οὐθέν, ἐν δὲ τι μόνον ὑπομένειν, ἐξ οὗ ταῦτα πάντα μετασχηματίζεσθαι πέφυκεν· ὅπερ εἰκόασι βούλεσθαι λέγειν ἄλλοι τε πολλοὶ καὶ Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος.

33. Ἡ θεωρία αὐτὴ ἀπορρίφθηκε ἀπὸ τοὺς CHERNISS, ἐνθ' ἀν., 380 κ.ἐπ., καὶ STOKES, 102 κ.ἐπ.

34. Ὁ KIRK, 317, σχολιάζοντας τὸ B 30, παρατηρεῖ: «Ὁ κόσμος ταυτίζεται μὲ τὴ φωτιά σὰν μιὰ τεράστια πυρά, [ἄλλα] μέρη τῆς ὁποίας εἶναι προσωρινὰ νεκρά καὶ [ἄλλα] μέρη δὲν εἶναι ἀκόμη ἀναμμένα. ... Τὸ κύριο σημεῖο εἶναι ὅτι ὁ κόσμος ὡς ὅλον μπορεῖ νὰ ἀποκληθεῖ αἰώνια ζωντανός, γιὰ τὴν ὄντοτά του παραμένει ἀμετάβλητη, ἐνῶ μέρη του ὑφίστανται τὸν «θάνατο» τῆς μεταβολῆς σὲ νερὸ καὶ γῆ». Παρόμοια STOKES, 104. Πβ. ὥστόσο τὴν κριτικὴ τοῦ VERDENIUS, *Kephalaion*, 2.

35. Ἀποψη τοῦ KAHN, 138, ὁ ὁποῖος παρατηρεῖ: «Ἡ φωτιά ἔχει πολλὰς ιδιότητες. ... Ἡ ἴδια δὲν εἶναι ἓνα εἶδος ὕλης, καθόλου σῶμα, ἀλλὰ μιὰ διαδικασία μετάβασης ἀπὸ μιὰ κατάσταση σὲ μιὰ ἄλλη, ἓνα σύμβολο ζωῆς καὶ θανάτου συγχρόνως, τὸ καθαυτὸ στοιχεῖο τοῦ παράδοξου». Καὶ ὁ ROBINSON, 97 κ.ἐπ., θεωρεῖ ὅτι ἡ φωτιά χρησιμεύει ὡς καταφανὲς σύμβολο κοσμικῆς ἀλλαγῆς καὶ ὅτι μπορεῖ νὰ χαρακτηριθεῖ συγχρόνως ὡς (1) ὕλικὸ συστατικὸ τοῦ σύμπαντος, (2) πρωταρχικὸ ὕλικὸ συστατικὸ τοῦ σύμπαντος καὶ (3) κατευθυντήρια δύναμη, ἡ ὁποία ὁργανώνει καὶ ἐλέγχει αἰώνια τὶς φυσικὰς ἀλλαγὰς τῶν στοιχείων μεταξὺ τους μὲ συνεπῆ καὶ προβλέψιμο τρόπο. Οἱ ROBINSON, *passim*, καὶ KAHN, *passim*, θεωροῦν ὅτι ὁ Ἡράκλειτος

μία στοιχειακή μορφή ανάμεσα στις άλλες, ως εναλλακτική λύση από τη γῆ ἢ τὸ νερὸ ἢ τὰ σύννεφα ἢ τὸν ἄνεμο, (β) ἀφ' ἑτέρου ἐμφανίζεται ὡς τὸ σύστημα ὅλων τῶν στοιχειακῶν μορφῶν ποὺ ἀνακύπτουν, ὅταν ἡ φωτιὰ ἀνάβει καὶ σβήνει³⁶. Κατὰ μία τελευταία ἐκδοχὴ³⁷ ὁ Ἡράκλειτος ἐφάρμοσε καὶ στὴ θεωρία του γιὰ τὸ πῦρ τὴ διάκριση ἀνάμεσα στὴν ἐπιφανειακὴ (-φανερή) καὶ οὐσιώδη (-κρυφὴ) ὑφὴ τῶν πραγμάτων³⁸: ἡ φωτιὰ ὡς φυσικὸ φαινόμενο μετασχηματίζεται σὲ νερό, ὡς πῦρ ἀείζων ὅμως δὲν ἐκδηλώνεται στὴν ἐπιφάνεια τῶν πραγμάτων, ἢ μᾶλλον ἐκδηλώνεται ἐμμέσως καὶ ἀποκαλύπτεται μόνο σ' ὅσους διαθέτουν τὴν ὀξυδέρκεια νὰ τὴν ἀντιληφθοῦν· ὁ Ἡράκλειτος βέβαια θὰ θεωροῦσε τὸν ἑαυτό του κάτοχο αὐτῆς τῆς ἱκανότητος. Καὶ στὴν ἐκδοχὴ ὅμως αὕτη, ἡ ὁποία ἔχει μᾶλλον μεταφυσικὸ ὑπόβαθρο, δὲν φαίνεται νὰ ἀπουσιάζει ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴν αἰώνια ζωντανὴ φωτιὰ καὶ στὶς ἐμπειρικὲς ἐκφάνσεις της. Οἱ ὑποθέσεις αὐτές, εὐλογη ἡ κάθε μία στὴ συνάφεια ποὺ διατυπώθηκε, δὲν δίνουν τελεσίδικη, ὀλικά πιστοποιούμενη ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα ἀπάντηση στὸ καίριο ἐρώτημα τῆς ἡρακλείτειας φυσικῆς, πῶς δηλαδὴ ἡ ἐμπλοκὴ τοῦ πυρός σὲ κοσμικὲς διαδικασίες, ποὺ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴ μετάπτωσή του σὲ ὕδωρ, δὲν ἀναιρεῖ τὴν ὑφὴ του ὡς πυρὸς ἀειζῶν.

γ. Ἡ δύναμη καὶ ἡ θεϊκὴ ὑπόσταση τοῦ πυρός

Τὸ πῦρ, πέραν ἢ ἐπιπλέον τῆς ἐμπλοκῆς του σὲ κοσμικὲς διαδικασίες, παριστάνεται νὰ ἐπενεργεῖ κατευθυντήρια στὴν ὑφιστάμενη, ἀλλὰ καὶ αἰώνια πραγματικότητα. Τοῦτο πιστοποιεῖ τὸ B 64 (=M. 79) *τὰ δὲ πάντα οἰακίζει κεραυνός*³⁹, κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ κεραυνός, τὸ παραδοσιακὸ ὄπλο τοῦ Δία, ἀναγορεύεται σὲ κατευθυντήριο μοχλὸ *τῶν πάντων*, σὲ σύμβολο καθοδήγησης καὶ ἀπονομῆς δικαιοσύνης στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ πιθανότατα καὶ σὲ

κινεῖται στὸ θέμα τοῦ πυρός στὰ ἴδια πλαίσια μὲ τὴν προγενέστερη ἰωνικὴ φυσική.

36. ΚΑΗΝ, 273. Ὁ ἴδιος, *αὐτόθι*, παρατηρεῖ πῶς ἂν δεχθούμε ἓνα μοντέλο κοσμογονίας καὶ καθολικῆς ἐκπύρωσης στὸν Ἡράκλειτο, τότε αὐτὸς ὁ δια-στοιχειακὸς ρόλος τῆς φωτιᾶς ἐνσωματώνεται στὸ ἀρχέγονο πῦρ, τὸ ὁποῖο προηγεῖται τῆς διαμόρφωσης τοῦ κόσμου καὶ ἐναλλάσσεται μὲ αὐτήν.

37. Ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν VERDENIUS, *Kephalaion*, 3.

38. Πβ. B 123 (=M. 8), B 93 (=M. 14)· πβ. ἐπίσης B 54 (=M. 9), B 51 (=M. 27).

39. Ὁ MARCOVICH, 422, υἱοθετεῖ τὴν πρόταση τοῦ FRÄNKEL (ap. DK I ad fr.) γιὰ ἀλλαγὴ σειρᾶς τῶν B 64 - B 66 στὸ κείμενο τοῦ ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, *Ἑλ.* IX 10 (=M. 79 (a)) ὡς ἐξῆς: B 66-B 64-B 65. Μὲ τὸ *οἰακίζειν* πβ. τὸ σχόλιο τοῦ ΙΠΠΟΛΥΤΟΥ, *αὐτόθι*, *τουτέστι κατευθύνει καὶ B 41 ἐκνέβρηνσε*.

σύμβολο της πιο καθαρής και αϊθέριας φωτιάς⁴⁰. Τò B 64 ωστόσο δὲν διευκρινίζει τὸν τρόπο ἐπενέργειας τοῦ κεραυνοῦ στὰ πάντα, ἂν δηλαδή ὁ κεραυνὸς ἀσκεῖ κατευθυντήρια δύναμη μόνο ἀπὸ ἔξω, ἢ ἂν ὑπονοεῖται καὶ ἐπιρροὴ ἐκ τῶν ἔσω, ὅμοια μὲ αὐτὴ τοῦ νοῦ κατὰ Ἀναξαγόρα⁴¹. Ἡ ἰδέα τῆς δυναμικῆς ἐπενέργειας τοῦ πυρὸς στὰ πάντα ἐκφράζεται καὶ στὸ B 66 (=M. 82) πάντα γὰρ ... τὸ πῦρ ἐπελθὼν κρινεῖ καὶ καταλήψεται, ἂν αὐτὸ θεωρηθεῖ γνήσιο καὶ ὄχι παράφραση τοῦ Ἰππόλυτου⁴². Παραμένει ὅμως τὸ ἐρώτημα, ἂν ἡ λέξη πάντα ἀναφέρεται σὲ ἀνθρωπολογικὸ ἢ κοσμολογικὸ ἐπίπεδο ἢ καὶ στὰ δύο⁴³. Τò B 16 (=M. 81) τὸ μὴ δυνόν ποτε πῶς ἂν τις λάθοι; πρέπει πιθανότατα νὰ κατανοηθεῖ ὑπὸ τὴν ἴδια προοπτική, τῆς διαρκοῦς δηλαδή ἐποπτείας πάντων ἀπὸ τὸ πῦρ⁴⁴: ὅπως κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ κρυφτεῖ ἀπὸ τὸν ἥλιον πανόπτην⁴⁵, ἔτσι τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ ξεφύγει ἀπὸ τὴν ἐποπτεία ἢ καὶ τὴν δίκην τοῦ πυρός⁴⁶. Τὸ πῦρ παριστάνεται νὰ ἐπενεργεῖ διαρκῶς, ποικιλότροπα καὶ δυναμικά, σὲ κοσμολογικὸ καὶ πιθανότατα σὲ ἀνθρωπο-

40. Πβ. ΙΠΠΟΛΥΤΟΣ, *Ἑλ.* IX 10 κεραυνὸν τὸ πῦρ λέγων τὸ αἰώνιον. Πβ. MARCOVICH, 424· KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, 206· ROBINSON, 126.

41. Βλ. ΑΝΑΞΑΓΟΡΑΣ B 14 ὁ δὲ νοῦς, ὃς αἰεὶ ἐστὶ, τὸ κάρτα καὶ νῦν ἐστὶν ἵνα καὶ τὰ ἄλλα πάντα, ἐν τῷ πολλῷ περιέχοντι καὶ ἐν τοῖς προσκριθεῖσι καὶ ἐν τοῖς ἀποκεκριμένοις. Πβ. VLASTOS, 426· VERDENIUS, *Kephalaion*, 1. Ὁ MARCOVICH, 423-4, παρατηρεῖ ὅτι ὁ κεραυνὸς ὡς σύμβολο τῆς πιο καθαρῆς καὶ σοφῆς οὐράνιας φωτιάς συνεπάγεται κατευθυντική ἱκανότητα ἐναντι φυσικῶν πραγμάτων (μετεωρολογικῶν φαινομένων καὶ κοσμικῶν διαδικασιῶν). Ὅσον ἀφορᾷ στὸ ἐρώτημα, σὲ τί συνίσταται ἡ κατευθυντήρια ἱκανότητα τοῦ λογικοῦ πυρός, ὁ MARCOVICH, 424, ἀκολουθώντας τὸν KIRK, 356, θεωρεῖ πιθανότερο ὅτι αὐτὴ συνίσταται στὴ διατήρηση τῶν μέτρων ἢ στὴν κανονικότητα στίς ποιοτικὲς ἀλλαγές τῆς ὕλης.

42. Ἡ γνησιότητά του ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ τοὺς REINHARDT, 164 κ.ἐπ., ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Vermächtnis*, 65 κ.ἐπ.· KIRK, 359 κ.ἐπ.· WEST, 144 σημ. 1. Ἀντίθετα, γνήσιο τὸ θεωροῦν οἱ GIGON, 130 κ.ἐπ.· MARCOVICH, 435 κ.ἐπ.· KAHN, 271 κ.ἐπ.· ROBINSON, 127.

43. Ὁ MARCOVICH, 436, συμμερίζεται τὴν ἀποψη τοῦ GIGON, 130 κ.ἐπ., ὅτι ἡ λέξη πάντα στὸ B 66 ἔχει πρακτικὴ-θηρησκευτικὴ καὶ ὄχι θεωρητικὴ-κοσμολογικὴ ἔννοια, καὶ ὑποστηρίζει, αὐτόθι, ὅτι ἀναφέρεται στοὺς ἀνθρώπους καὶ ὄχι στὴν κοσμικὴ τάξη. Ὁ KAHN, 272, ἀντίθετα, μὲ ἀναφορὰ καὶ στὸ B 30 πῦρ αἰείζωνον, στὸ B 31 πρηστήρ καὶ στὸ B 120 «αἶθριος Ζεὺς», θεωρεῖ ὅτι στὸ B 66 ἡ κοσμικὴ καθοδήγηση ἐπανερμηνεύεται μὲ ὅρους κοσμικῆς δικαιοσύνης (πβ. B 28^b (=M. 19) ... καὶ μέντοι καὶ Δίκη καταλήψεται ψευδῶν τέκτονας καὶ μάρτυρας). Πβ. ROBINSON, 127.

44. Προϋποτίθεται κατ' αὐτὴν τὴν εὐρύτατα ἀποδεκτὴ ἐρμηνεία τοῦ B 61 ὅτι ὁ Ἡράκλειτος μὲ τὴν φράση τὸ μὴ δυνόν ποτε ἐννοεῖ τὸ πῦρ (MARCOVICH, 433· πβ. KIRK, 356) ἢ τὸν «θεῖο καὶ ἀθάνατο αἰθέρα» (ROBINSON, 87). Πβ. ΠΛΑΤ. *Κρατύλος* 413 b - c (=test. b στὸ M. 81). Πβ. καὶ LSJ στὸ λήμμα «πανόπτης».

45. Πβ. Ἰλιάς Γ 277 Ἡέλιός θ', ὃς πάντ' ἐφορᾷ καὶ πάντ' ἐπακούεις· Ὀδύσσεια λ 109.

46. Πβ. B 28^b (=M. 19), B 66 (=M. 82). Πὰ τὴ σύνδεση Διὸς καὶ δίκης βλ. B 94 (=M. 52) Ἡλιος γὰρ οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα· εἰ δὲ μή, Ἑρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν. Πβ. ΗΣΙΟΔΟΣ, *Ἔργα καὶ ἡμέραι* 256-7 WEST ἢ δέ τε παρθένος ἐστὶ Δίκη, Διὸς ἐκγεγαυῖα, / κυδρὴ τ' αἰδοίη τε θεοῖς οἱ Ὀλυμπον ἔχουσιν· πβ. καὶ KIRK, 364 κ.ἐπ.

λογικό πεδίο. Τὸ B 11 (=M. 80) *πᾶν ... ἐρπετὸν πληγῇ νέμεται* φαίνεται νὰ ὑποδηλώνει ὅτι στὴ δύναμη τοῦ *πυρός* ὑποτάσσεται κάθε ὄντοτητα στὸν κόσμος, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ ἀνθρώπου⁴⁷, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ λέξη *πληγῇ* δέχεται συμπλήρωμα τὴ λέξη *θεοῦ*⁴⁸ καὶ ὅτι μὲ τὴν ἔκφραση *πληγῇ θεοῦ* ὑποδηλώνεται τὸ *πῦρ* (ὁ *κεραυνός*)⁴⁹. Ἡ συνεχὴς παρουσία καὶ κυριαρχία τοῦ *πυρός* θεωρεῖται ἐπομένως ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο παντοῦ αἰσθητῇ. Ἄν καὶ τὸ *πῦρ* δὲν ὀρίζεται πουθενὰ ὡς *θεός*, μπορεῖ, μὲ βάση τὶς ιδιότητες ποὺ τοῦ προσδίδονται, νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει θεϊκὴ ὑπόσταση⁵⁰. Τὰ παραπάνω ἀποσπάσματα ἀφήνουν ὥστόσο τὴ σχέση *πυρός* καὶ κοσμικῆς πραγματικότητος σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀδιευκρίνιστη. Πέραν τοῦ γεγονότος ὅτι πιστοποιοῦν τὴ δυναμικὴ παρουσία καὶ ἐπενέργεια τοῦ *πυρός* στὸ κοσμικὸ γίγνεσθαι, δὲν φαίνεται νὰ δίνουν ἀπάντηση στὸ θεμελιῶδες ἐρώτημα, ἂν τὸ *πῦρ* ἔχει τὸν χαρακτήρα μιᾶς ἐξωκοσμικῆς δύναμης ἢ ἂν νοεῖται ὡς σύμφυτη μὲ τὸ εἶναι καὶ τὴν τάξη τοῦ κόσμου καὶ τῶν πραγμάτων δύναμη, τῆς ὁποίας ἔκφανση δὲν εἶναι παρὰ ἡ συμπεριφορὰ τῶν πραγμάτων μεταξύ τους καὶ ἡ ὁποία ὑποκαθιστᾷ λ.χ. τὸν φυσικὸ νόμο τῆς αἰτιότητος, δύναμη ἐπομένως παρόμοια μὲ τὶς «ἀρχές» τῆς πρώτης μιλήσιας φυσικῆς. Ἀναπάντητο ἀφήνουν ἀκόμη τὸ ἐρώτημα, ἂν τὸ *πῦρ*, ὡς δύναμη κατευθυντήρια καὶ τῶν ἀνθρώπινων καταστάσεων, προσλαμβάνει χαρακτήρα *δίκης*, κανόνα ρυθμιστικοῦ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ ὅρου ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης.

IV. Ὁ θεός

α. Θεός καὶ πῦρ

Ὁ μοναδικὸς ὀρισμὸς τοῦ *θεοῦ* στὰ σωζόμενα ἀποσπάσματα ἐμφανίζεται στὸ B 67 (=M. 77), στὸ πρῶτο μέρος τοῦ ὁποίου ὁ *θεός* ὀρίζεται ὡς μία

47. Ὁ MARCOVICH, 429, μὲ ἀναφορὰ στὴν *Ἰλιάδα* P 446 κ.ἐπ., στὴν *Ὀδύσσεια* σ 130 κ.ἐπ. καὶ ἄλλου, ὑποστηρίζει ὅτι τὸ *ἐρπετὸν* ὑποδηλώνει «ἀνθρώπινο ὄν».

48. Ὑπόθεση τῶν DK I 153 σημ. στὸ B 11, ποὺ ἀπέρριψε ὁ KIRK, 258 κ.ἐπ., ἀλλὰ δέχτηκε ὁ MARCOVICH, 429. Πβ. ΡΟΥΣΣΟΣ, 134 κ.ἐπ.

49. Τὸ B 11 ὑπονοεῖ κατὰ τὸν MARCOVICH, 430, ὁ ὁποῖος συντάσσεται μὲ τὸν GIGON, 146, ὅτι «ὁ *κεραυνός* (τὸ *πῦρ*) εἶναι ὁ ὑπέρτατος ὁδηγὸς (ποιμένας) τῆς ἀνθρωπότητος». Γιά διαφορετικὴ ἐρμηνεῖα τοῦ B 11 βλ. KAHN, 194 κ.ἐπ.· πβ. ROBINSON, 83.

50. Ὁ WEST, 144, μὲ ἀναφορὰ στὸ B 108 (=M. 83), ἀμφισβητεῖ τὴν ταύτιση *θεοῦ* καὶ *πυρός* κατὰ Ἡράκλειτο. Ὁ MARCOVICH, *passim*, ἀντίθετα, τὴν ὑποστηρίζει μὲ ἔμφαση. Παρόμοια ΡΟΥΣΣΟΣ, 30*, 130 κ.ἐπ. Ὁ GUTHRIE I 472 θεωρεῖ ὅτι, ὅταν ὁ Ἡράκλειτος μιλοῦσε γιὰ τὸν «θεὸν» ἢ τὸ «θεῖον», εἶχε στὸ νοῦ του τὸν *λόγον* - τὸ *πῦρ*.

σειρὰ ἀντιθέτων ζευγῶν: ὁ θεὸς ἡμέρη εὐφρόνη, χειμῶν θέρος, πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμός. Τὰ δύο πρῶτα ζεύγη ἀπὸ αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ γίγνεσθαι τῆς φύσης, τὰ δύο δεύτερα ἀπὸ τὴ σφαῖρα τοῦ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι⁵¹. καὶ τὰ τέσσερα ὥστόσο ζεύγη πρέπει νὰ κατανοηθοῦν ὡς τυπικὰ παραδείγματα κάθε ἄλλου ζεύγους ἀντιθέτων⁵². Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ B 67 ἀλλοιοῦται δὲ ὅκωσπερ <πῦρ>⁵³, ὁπότεν συμμιγῇ θυώμασιν, ὀνομάζεται καθ' ἡδονὴν ἐκάστου φαίνεται νὰ ὑπονοεῖ τὴ μετατροπὴ⁵⁴ / ἀλλοίωση, καὶ συγκεκριμένα τὴν ποιοτικὴ ἀλλοίωση τοῦ θεοῦ ὡς πυρός⁵⁵, ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτουν οἱ ἀντίστοιχες ὀνομασίες τῶν πραγμάτων. Κατὰ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ τοῦ B 67 ὁ θεὸς εἶναι ἡ ὑποκείμενη οὐσία τῶν πραγμάτων πού ὑπόκειται σὲ ποιοτικὲς ἀλλοιώσεις⁵⁶. Ἡ ἀποψη αὐτὴ θὰ ἀποτελοῦσε

51. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ ΚΑΗΝ, 278, τὰ δύο πρῶτα ζεύγη προσδιορίζουν τὴν κοσμικὴ τάξη τῆς ἀλλαγῆς καὶ κανονικότητος, ἐντὸς τῆς ὁποίας ἐξελίσσεται ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ, τὰ δύο δεύτερα ἀντιπροσωπεύουν ἀκραῖες ἀνθρώπινες ἐμπειρίες ἀποδιοργάνωσης καὶ ἐπανόρθωσης· καὶ τὰ τέσσερα ζεύγη χαρακτηρίζονται ἀπὸ ἓνα κοινὸ μοντέλο: τὴν ἐναλλαγὴ καὶ ἀλληλεξάρτηση ἐνὸς θετικοῦ καὶ ἀρνητικοῦ ὅρου.

52. MARCOVICH, 415. Πβ. ΚΑΗΝ, 279· ROBINSON, 128.

53. Συμπλήρωμα τοῦ DIELS, DK I 165, πού ἀποδέχτηκαν οἱ KIRK, 184, MARCOVICH, 413, GUTHRIE I 444, KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, 198, MANSFELD I 256. Πὰ ἄλλες προτάσεις συμπληρώματος βλ. KIRK, 184 κ.ἐπ. καὶ MARCOVICH, 413 κ.ἐπ. Ἀπὸ αὐτὲς πιὸ εὐλόγη φαίνεται ἡ πρόταση τοῦ FRÄNKEL, *Wege*, 241 κ.ἐπ. —πβ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Dichtung*, 442— γὰ συμπλήρωμα μὲ τὴ λέξη ἔλαιον· μὲ τὴν προσθήκη τῆς λέξης ἔλαιον ἔχουμε, παρατηρεῖ ὁ FRÄNKEL, *Wege*, 242-3, ἓνα μεῖγμα ἀπὸ ἀκαθόριστο-οὐδέτερο μέσο, τὸ ἴδιο σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις, μὲ ἰδιαίτερα καὶ εἰδικὰ συστατικά, τὰ ὁποία ἀλλάζουν ἀπὸ περίπτωσι σὲ περίπτωσι. Πὰ τὴν πρόταση τοῦ FRÄNKEL πβ. τὶς ἐπιφυλάξεις τοῦ KIRK, 191 κ.ἐπ. Ὁ WEST, 134, διστάζει νὰ ἐπιλέξει ἀνάμεσα στὸ πῦρ καὶ στὸ ἔλαιον, ἐνῶ ὁ ROBINSON, 44, 127 κ.ἐπ., ἂν καὶ δέχεται μὲ ἐπιφύλαξη τὸ πῦρ, παρατηρεῖ ὅτι ἐλάχιστη σημασία ἔχει τὸ νὰ δεχθοῦμε τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο καὶ ὅτι ἀποφασιστικὸ σημεῖο ἐδῶ εἶναι ὅτι ὁ θεὸς/τὸ σύμπαν εἶναι ἐλεύθερο ἀπὸ περιεχόμενο, ἀναλλοίωτο καὶ ἀμετάβλητο. Ὁ ΚΑΗΝ, 84, 276 κ.ἐπ., ἀπορρίπτει κάθε προσθήκη μετὰ τὴ λέξη ὅκωσπερ.

54. Τὸ ῥ. ἀλλοιοῦσθαι σημαίνει κατὰ τὸ Λεξικὸν τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας, τ. 1ος (Α-Θ), Ἀθῆναι 1988, 22, 'μετατρέπομαι'.

55. Τὸ ῥ. ἀλλοιοῦσθαι ὑπονοεῖ τὴ διαδικασία τῆς ποιοτικῆς ἀλλαγῆς, ὅχι μιὰ ἀπλὴ ἀλλαγὴ θέσης (ὅπως στὴν περίπτωσι τοῦ B 88 (=M. 41) μεταπίπτειν), παρατηρεῖ ὁ MARCOVICH, 417. Ὁ ΚΑΗΝ, 279, ἀντίθετα, θεωρεῖ ὅτι τὸ ῥ. ἀλλοιοῦσθαι πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὴν ἀλλαγὴ κάθε ὅρου στὸν ἀντίθετό του ἢ, γενικότερα, σὲ κάθε ἀλλαγὴ ἀνάμεσα σὲ ἀντίθετα, καὶ σημειώνει ὅτι «αὐτὴ εἶναι ἡ θεία δομὴ τῆς κοσμικῆς διαδικασίας κατὰ τὸν Ἡράκλειτο».

56. MARCOVICH, 417. Ὁ ΚΑΗΝ, 279, ἀντίθετα, ἀποκλείει τὴν ἐρμηνεία τοῦ B 67, κατὰ τὴν ὁποία ὁ θεὸς νοεῖται ὡς ὑποκείμενο (substratum) κάθε ἀλλαγῆς, ἐρμηνεία πού κατὰ τὸν ΚΑΗΝ ἀντιβαίνει στὴν πρώτη πρότασι τοῦ B 67, κατὰ τὴν ὁποία ὁ θεὸς «δὲν εἶναι φυσικὴ οὐσία οὔτε ὑποκείμενο στοιχεῖο οὔτε κάποιο συγκεκριμένο σῶμα ὅπως ἡ στοιχειακὴ φωτιά». Τὸ νόημα τοῦ B 67 εἶναι κατὰ τὸν ΚΑΗΝ, 280, ὅτι «ὅπως ὑπάρχει μιὰ φωτιά πού μπορεῖ νὰ ἀποκληθεῖ μὲ

ἀπάντηση στο ἐρώτημα πῶς συμβιβάζεται ἡ θεώρηση τοῦ θεοῦ ὡς ὄντος χωριστοῦ ἀπὸ τὰ πράγματα⁵⁷ μὲ τὴ θεώρησή του ὡς ὄντος σύμφυτου πρὸς τὸν κόσμο, προϋποθέτει ὁμῶς τὴ, συνειδητὴ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Ἡράκλειτου, δυϊστικὴ θεώρηση τοῦ θεοῦ⁵⁸. Κατὰ ἄλλη ἐρμηνεία τὸ B 67 ἀναφέρεται στὴ σχέση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ θεὸ καὶ σὲ διάφορα ζεύγη ἀντιθέτων καὶ ἰδιαίτερα στὸ ὅτι κάθε ἀντίθετο μπορεῖ νὰ ἐκφραστεῖ μὲ ὅρους πού ἀναφέρονται στὸ θεό· ὁ θεός, μὴ διαφέροντας οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸν λόγον, «εἶναι τὸ κοινὸ στοιχεῖο διαφόρων ἀτμῶν»⁵⁹. Ἡ θεώρηση αὐτὴ τοῦ θεοῦ κατὰ Ἡράκλειτο ἐπιτρέπει τὴ σύνδεση τῆς μεταφυσικῆς του (τῆς θεωρίας του γιὰ τὸν λόγον) μὲ τὴ φυσικὴ του (τὴ θεωρία του γιὰ τὸ πῦρ), σύνδεση ὁμῶς πού ἔχει ἀμφισβητηθεῖ⁶⁰. Τὴν παρουσία τοῦ πυρὸς στὸν κόσμο, στὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρίας, εἶναι πιθανὸ νὰ ὑποδηλώνει τὸ B 7 (=M. 78) *εἰ πάντα τὰ ὄντα*⁶¹ *καπνὸς γένοιτο, ῥῖνες ἂν διαγνοῖεν*, ἂν θεωρηθεῖ πιθανὴ ἡ σύνδεση ὑλικοῦ καπνοῦ καὶ ὑλικοῦ πυρὸς καὶ τὸ B 7 συσχετισθεῖ μὲ τὴ θεολογία τοῦ Ἡράκλειτου⁶². Στὴν περίπτωση αὐτὴ μὲ τὸν καπνὸν ὑπονοεῖται τὸ ὑλικό

πολλὰ ὀνόματα, ἔτσι ὑπάρχει ἓνα θεϊκὸ σύστημα ἐνότητας καὶ ἀντίθεσης, τὸ ὁποῖο ἔχει μόλις προσδιοριθεῖ μὲ τέσσερα ζεύγη ἀντιθέτων».

57. Πβ. B 64 (=M. 79), B 41 (=M. 85), B 11 (=M. 80), B 16 (=M. 81), B 66 (=M. 82).

58. MARCOVICH, 416 κ.ἐπ. Ὁ ΡΟΥΣΣΟΣ, 131, ὡστόσο, παρατηρεῖ σχολιάζοντας τὸ B 67 ὅτι ἡ οὐσία τοῦ θεοῦ κατὰ τὸν Ἡράκλειτο, «ἐκδηλώνεται ὅχι ὑπερβατικά, δηλ. ἔξω ἢ μεταξὺ ἢ πάνω ἀπὸ τὰ πράγματα, ἀλλὰ συμβατικά, δηλ. μέσα στὰ πράγματα».

59. KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, 199. Πβ. KIRK, 197· GUTHRIE I 444. Ὁ KIRK, 166 κ.ἐπ., συνεξετάζει τὰ B 10 (=M. 25) *συνλλάψεις ὅλα καὶ οὐχ ὅλα, συμφερόμενον διαφερόμενον, συνᾶδον διᾶδον· ἐκ πάντων ἐν καὶ ἐξ ἐνός πάντα*, B 102 (=M. 91) *τῷ μὲν θεῷ καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια, ἄνθρωποι δὲ ἃ μὲν ἄδικοι ὑπειλήφασιν ἃ δὲ δίκαια* καὶ B 67 ὑπὸ τὸ πρῶμα τῆς θεωρίας τοῦ Ἡράκλειτου γιὰ τὴν ἐνότητα τῶν ἀντιθέτων. Ὁ KIRK, 166, παρατηρεῖ τὰ ἐξῆς: «Τὸ σύνολο τῶν πραγμάτων ... μπορεῖ νὰ εἰδῶθεῖ συνθετικὰ ἢ ἀναλυτικὰ, μὲ ἔμφαση εἴτε στὴν ὑποκείμενη σύνδεση ἀνάμεσα σὲ ἀντίθετα εἴτε στὸν ἐπιφανειακὸ χωρισμὸ τῶν πραγμάτων. Ὁ θεὸς παίρνει τὴ συνθετικὴ ἀποψη, πού εἶναι ἡ πιὸ ἀληθινή. ... Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ὅλα τὰ ζεύγη ἀντιθέτων μποροῦν νὰ ἐξισωθοῦν μὲ τὸν θεό, πού συμβολίζει τὴ σύνδεση ἀνάμεσα σὲ πράγματα καὶ ὅχι τὴν πιὸ ἐπιφανειακὴ διαφορὰ, ἡ ὁποία εἶναι εἰκονικὴ, ἂν καὶ ὅχι ἐντελῶς μὴ πραγματικὴ».

60. Βλ. MARCOVICH, 117.

61. Οἱ KIRK, 232 κ.ἐπ., καὶ MARCOVICH, 418 κ.ἐπ., δὲν δέχονται ὡς γνήσια τὴ φράση *τὰ ὄντα*. Ἀντίθετα DK I 152· πβ. ROBINSON, 12, 80. Ὁ MANSFELD I 254 προτείνει *τὰ ἐόντα*.

62. Βλ. MARCOVICH, 420, —πβ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *RE* suppl. X (1965) 305 κ.ἐπ.—, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴ σύνδεση αὐτὴ ὡς πιθανότερη ἀπὸ τὴ σύνδεση μεταξὺ καπνοῦ καὶ αὐλοῦ λόγου. Ὁ GIGON, 57, ἐντάσσει τὸ B 7 στὴν κοσμολογία τοῦ Ἡράκλειτου καὶ τὸ θεωρεῖ παράδειγμα συνδυασμοῦ λογικῶν καὶ φυσικῶν ἀπαιτήσεων. Ὁ KIRK, 202, 232 κ.ἐπ., συνεξετάζοντας τὰ B 7, B 51 (=M. 27), B 54 (=M. 9) καὶ B 123 (=M. 8), θεωρεῖ, ἀκολουθώντας τὸν REINHARDT, 18 σημ. 2, ὅτι στὸ B 7 ἐκφράζεται ἡ ἰδέα ὅτι ἐνότητα καὶ πολλαπλότητα μποροῦν νὰ συνυπάρχουν· ἡ ἐνότητα αὐτὴ κατανοεῖται ἀπὸ τὴν ὀρθὴ ἐρμηνεία τῶν αἰσθήσεων μὲ τὴ λογικὴ. Ὁ ἴδιος, 236,

ὑπόστρωμα ὅλων τῶν πραγμάτων, δηλαδή τὸ πῦρ⁶³. Αὐτὴ ἡ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν B 67 καὶ B 7 κάνει φανερὴ τὴ σύνδεση θεολογίας καὶ φυσικῆς τοῦ Ἡράκλειτου. Ὁ θεὸς παρουσιάζεται σύμφυτος πρὸς τὸν κόσμος, ἐνῶ ὅλες οἱ ἐκφάνσεις τοῦ κοσμικοῦ γίνεσθαι παριστάνονται ὡς συνέπειες ποιοτικῶν ἀλλοιώσεων τῆς ὑποκείμενης οὐσίας, δηλαδή τοῦ θεοῦ ὡς πυρός. Ἄν καὶ ἡ διερεύνηση τῆς συνάφειας πυρός καὶ λόγου δὲν ἀνήκει στὴν παροῦσα συζήτηση, πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ἡ συνάφεια αὐτὴ δὲν αἴρεται ἀπὸ τὴν ἐκτεθεῖσα προβληματική⁶⁴. Τὸ ὅτι τὸ πῦρ δὲν θεωρεῖται χωρισμένο ἀπὸ τὴν ὕλη, ἀλλὰ μᾶλλον ἡ κατευθυντήρια μορφή τῆς ὕλης,⁶⁵ δὲν ἀποκλείει τὸ ὅτι ὁ λόγος μὲ τὴν ἔννοια «δομικοῦ σχεδίου», τόσο ἀτομικοῦ ὅσο καὶ γενικοῦ, εἶναι, ὅπως καὶ τὸ πῦρ, ταυτόσημος μὲ τὸ θεὸ ἢ τὶς διαφορετικὲς ἐκφάνσεις του⁶⁶.

β. Τὸ σοφόν: Ὑπερβατικότητα ἢ ἐνδοκοσμικότητα;

Κύριο γνώρισμα τοῦ θεοῦ εἶναι κατὰ τὸν Ἡράκλειτο ἡ σοφία. Τοῦτο προκύπτει ἀπὸ τὸ B 32 (=M. 84) ἐν τὸ σοφὸν μούνον λέγεσθαι οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει Ζηνὸς ὄνομα, κατὰ τὸ ὁποῖο στὸ ἐν, δηλαδή στὴ θεία ἀρχή⁶⁷,

παραλληλίζει τὸ B 7 μὲ τὸ B 67. Ὁ MANSFELD I 254 συσχετίζει τὸ B 7 μὲ τὴ γνωσιοθεωρία τοῦ Ἡράκλειτου. Γιά τὴν ὀλικὴ ἀποτίμηση ὅλων τῶν ἐρμηνειῶν τοῦ B 7 βλ. ROBINSON, 79 κ.ἐπ.

63. MARCOVICH, 419.

64. Ἀγτίθετη εἶναι ἡ ἄποψη τοῦ MARCOVICH, *passim*. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς KIRK, *passim*, KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, *passim*, GUTHRIE I *passim*, καὶ ὁ STOKES, 105, ὑποστηρίζει τὴ σύνδεση λόγου καὶ πυρός στὸν Ἡράκλειτο: «Τὸ πῦρ εἶναι ἐκεῖνο ποὺ κατευθύνει ὅλα τὰ πράγματα, καὶ αὐτὰ συμβαίνουν σύμφωνα μὲ τὸν λόγον». Μὲ ἀφετηρία τὸν ὅρισμό τοῦ λόγου ὡς ξυνοῦ (βλ. B 2 = M. 23) παρατηρεῖ ἀκόμη, 106, ὅτι «ἡ σύνδεση λόγου καὶ πυρός εἶναι σύνδεση καὶ ὄχι ἐξίσωση, ἔτσι ὥστε ἡ πανταχοῦ παρουσία τοῦ λόγου δὲν συνεπάγεται τὴν πανταχοῦ παρουσία τοῦ πυρός. Σὲ κάθε περίπτωσι ἓνα κοινὸ συστατικὸ δὲν εἶναι ἀπαραίτητα τὸ μόνον συστατικόν. Ὁ κόσμος στὴν ὁλότητά του, παρὰ μεμονωμένα πράγματα ἐντὸς του, πρέπει νὰ ἐξισωθοῦν μὲ τὸ πῦρ».

65. GLASSEN, 5.

66. Βλ. KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, 196, 209. Οἱ ἴδιοι, 196, παρατηροῦν ὅτι «ὁ Ἡράκλειτος εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ ἐννοοῦσε σὲ ἀρκετὲς περιπτώσεις τὸ Λόγο ὡς ὑπαρκτὸ συστατικὸ ὅλων τῶν ὑλικῶν ἀντικειμένων, καὶ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ὁ Λόγος νὰ ἔχει τὸ ἴδιο εὖρος ἐφαρμογῆς μὲ τὸ πρωταρχικὸ κοσμικὸ συστατικόν, τὴ φωτιά». Ὁ FRÄNKEL, *Dichtung*, 442 σημ. 44, ἀντίθετα, παρατηρεῖ ὅτι δὲν εἶναι γνωστὸ πῶς εἶχε φανταστεῖ ὁ ἴδιος ὁ Ἡράκλειτος τὴν ἀμοιβαία σχέση θεοῦ, λόγου καὶ πυρός.

67. Πβ. B 114 (=M. 23) ... τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπὸ ἐνὸς τοῦ θείου ... [ἀραίωση δική μου]. Πβ. καὶ ΞΕΝΟΦΑΝΗΣ B 23 εἷς θεός, ἐν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος, / οὐτι δέμας θνητοῖσιν ὁμοίος οὐδὲ νόημα. Τὴν ἐπίδραση τοῦ Ξενοφάνη στὸ B 114

ἀποδίδεται μοναδική καὶ ἀπόλυτη σοφία⁶⁸, καὶ στὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται, γιὰ πρώτη φορὰ σὲ φιλοσοφικὴ συνάφεια, τὸ ὄνομα τοῦ Δία⁶⁹. Τὸ ἐν θέλει νὰ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Δία, ἀφοῦ εἶναι ἡ ὑπέρτατη ἀρχή⁷⁰, καὶ δὲν θέλει νὰ φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Δία, πιθανῶς ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιβάρυνσης τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ μὲ στοιχεῖα τοῦ μύθου καὶ τῆς λατρευτικῆς παράδοσης⁷¹, ἢ ἴσως ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ οὐσία τοῦ ἐνός εἶναι τὸ πῦρ⁷². Κατὰ τὸ B 41 (=M. 85) ἐν τὸ σοφόν· ἐπίστασθαι γνώμην, ὅκη κυβερνᾶται πάντα διὰ πάντων⁷³ ἡ σοφία⁷⁴ συνίσταται κατὰ τὸν Ἡράκλειτο στὴν κατανόηση τοῦ πῶς λειτουργεῖ ὁ κόσμος. Τὴν ἀπόλυτη κατανόηση μπορεῖ νὰ τὴν πετύχει μόνο ὁ θεός, ὁ ὁποῖος «μὲ τὴν ἐποπτικὴ του ἀντίληψη γιὰ τὸν κόσμον, εἶναι “τὸ μόνο ὄν πού

τονίζουν οἱ GIGON, 140· KIRK, 392 κ.ἐπ.· MARCOVICH, 445 κ.ἐπ.· ΡΟΥΣΣΟΣ, 133. Ὁ VLASTOS, 415 κ.ἐπ., ὥστόσο ἐπισημαίνει, ὅτι ἡ προσπάθεια τοῦ GIGON νὰ συνδέσει τὸν Ἡράκλειτο μὲ τὸν Ξενοφάνη ρίχνει κάποιον φῶς στὶς θρησκευτικὲς ἀπόψεις τοῦ Ἡράκλειτου, ὅχι ὅμως καὶ στὶς κοσμολογικὲς καὶ μεταφυσικὲς του ἀντιλήψεις.

68. KIRK, 394. Πβ. ΞΕΝΟΦΑΝΗΣ B 25 ἀλλ' ἀπάνευθε πόνοιο νόου φρενὶ πάντα κραδαίνει. Ἡ Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, *Ἡ κάθαρση τῆς θεότητας στὴ φιλοσοφία τοῦ Ξενοφάνη*, Ἀθήνα 1960, 72, παρατηρεῖ ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἀντιμετωπίζει μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα ὅπως καὶ ὁ Ξενοφάνης τὸν Ὅμηρον καὶ ὅτι «ἐλέγχει τὴν ἀνθρωπόμορφη ὁμηρικὴ πολλότητα τῶν θεῶν καὶ ἐξαγνίζει τὸ θεῖο δείχνοντας τὴν ὑπεροχὴ του καὶ τὴν ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ἀνθρώπινες ιδιότητες φύση του». Γιὰ τὴν «κάθαρση τοῦ θεοῦ» κατὰ τὸν Ξενοφάνη βλ. τώρα Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, *Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ξενοφάνη*. Πρόλογος Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, ἔκδ. Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1996, 67-83.

69. H. SCHWABL, “Zeus”, *RE* suppl. XV (1978) 1322.

70. Διαφορετικὰ DK I 159 σημ. στὸ B 32: «ἐθέλει, ἂν νοηθεῖ ὅπως τὸ 21B23 ὡς ἐνότητα». Ὁ H. SCHWABL, αὐτόθι (σημ. 69), ἀντίθετα, παρατηρεῖ ὅτι ὁ Ἡράκλειτος μπόρεσε νὰ συνδέσει τὴν ἀρχὴν του μὲ τὸν ἀνώτατο θεὸ τῆς παραδοσιακῆς θεολογίας, ἐπειδὴ ἡ σύλληψη τῆς ἡρακλείτειας φωτιᾶς ὡς ἐνδοκοσμικοῦ δεδομένου δὲν ἀντιφάσκει οὐσιωδῶς πρὸς τὶς παλαιότερες συνδεδεμένες μὲ τὸν Δία παραστάσεις, στὶς ὁποῖες φυσικὰ προστίθεται κατόπιν ἡ κυρίως θρησκευτικὴ διάσταση, πού θέλει τὴ θεότητα νὰ γνωρίζει, νὰ εἶναι ὁλοκληρωμένη καὶ νὰ καθορίζει τὴν πορεία τῶν πραγμάτων.

71. GIGON, 139· STOKES, 107· MANSFELD I 238. Πβ. DK I 159 σημ. στὸ B 32: «οὐκ ἐθέλει, ἐπειδὴ δὲν εἶναι σύμφωνος πρὸς τὸν γνωστὸ Δία». Ὁ ROBINSON, 102, παρατηρεῖ: «Ὡς ἓνα καὶ μόνο πρᾶγμα ... μᾶλλον παρὰ ὡς ἓνα καὶ μόνο πρόσωπο ... εἶναι φυσικὰ ἀπρόθυμο νὰ ἀποκληθεῖ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Δία· κατὰ τοῦτο ἀκολουθεῖ ὁ Ἡράκλειτος τὸν Ξενοφάνη, ἀπορρίπτοντας ἀνθρωπομορφικὲς ἐξηγήσεις τῆς ὑψιστῆς ἀρχῆς του».

72. MARCOVICH, 446.

73. Κείμενο τοῦ B 41 κατὰ KIRK, 386, KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, 208. Διαφορετικὰ MARCOVICH, 447. Νέα διαπραγμάτευση τοῦ B 41 ὑπὸ Δ. Ι. ΠΑΠΑΔΗ, “An emendation and new interpretation of Heraclitus’ fr. 41”, *Φιλοσοφία* 21-22 (1991-92) 285-293.

74. Τὸ σοφόν ἀναφέρεται ἐδῶ στὴν ἀνθρώπινη σοφία καὶ ὄχι στὴν θεϊκὴ· βλ. MARCOVICH, 450. Ἡ λέξη γνώμη δὲν πρέπει νὰ ὑπονοεῖ τὴ θεία καθοδηγητικὴ ἀρχή, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ MARCOVICH, 451 κ.ἐπ., ἀλλὰ τὴν ὀρθοκρισίαν τοῦ ἀνθρώπου· πβ. GIGON, 144· KIRK, 388 κ.ἐπ.· KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, 209. Πβ. B 112 (=M. 23 (f)) *σωφρονεῖν ἀρετὴ μεγίστη, καὶ σοφίη ἀληθέα λέγειν καὶ ποιεῖν κατὰ φύσιν ἐπαίοντας*, ἂν καὶ γνησιότητά του εἶναι ἀμφίβολη· βλ. KIRK, 390· MARCOVICH, 96.

εἶναι (τέλεια) σοφόν»⁷⁵. Τὴν ἰδέα τῆς “διαφοροποίησης” τοῦ σοφοῦ ἀπὸ ὅλα τὰ ἀντικείμενα τῆς ἐμπειρικῆς πραγματικότητας φαίνεται νὰ ὑποβάλλει τὸ B 108 (=M. 83) *ὁκόσων λόγους ἤκουσα, οὐδείς ἀφικνεῖται ἐς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σοφὸν ἐστὶ πάντων κεχωρισμένον*⁷⁶, ἂν ἡ φράση κεχωρισμένον ἐστὶ δὲν ἔχει τὸ νόημα τοῦ “χωρισμοῦ ἀπὸ τὰ πράγματα”, ἀλλὰ τοῦ “διαφορετικοῦ”⁷⁷. Ἄν μὲ τὸ σοφὸν τοῦ B 108 ὑπονοεῖται τὸ σοφὸ ὄν, δηλαδή ὁ θεός, τότε αὐτὸς παρουσιάζεται νὰ εἶναι “διαφορετικὸς” ἀπὸ τὴν ἐμπειρικὴ πραγματικότητα, καὶ ἄρα νὰ τὴν ὑπερβαίνει⁷⁸. Ἡ ἐρμηνεία αὕτη φαίνεται νὰ παραπέμπει σὲ δυϊστικὴ θεώρηση τοῦ «θείου» ὡς «σοφοῦ» κατὰ Ἡράκλειτο, ἀντίστοιχη πρὸς δυϊστικὴ θεώρηση τοῦ πυρός, γιὰ τὴν ὁποία ἔχουν ἐγερθεῖ σημαντικὲς ἐπιφυλάξεις. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἀπόλυτου χωρισμοῦ, ἄρα καὶ τῆς ἀπόλυτης ὑπερβατικότητας τοῦ θεοῦ, ἀναιρεῖ τὴν ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα μαρτυρημένη σύμφυση τοῦ «θείου» μὲ τὸ “ὄλον” τοῦ κόσμου, ἐνῶ καὶ παρουσιάζεται ξένη πρὸς τὴν ἰωνικὴ περὶ φύσεως παράδοση, τὴν ὁποία ἔχει ὑπόβαθρο ἡ ἡρακλείτεια φυσικὴ, ὅσο καὶ ἂν ἐμφανίζεται συχνὰ ὡς ὑπέρβασή της. Ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ Ἡράκλειτος θὰ εὗρισκε λογικὸ

75. KIRK-RAVEN-SCHOFIELD, 209.

76. Ὁ ROBINSON, 64, 151 κ.ἐπ., ἀκολουθώντας τοὺς BOLLACK-WISMANN, *ἐνθ' ἀν.*, 305, καὶ KAHN, 40, διαβάζει *ὅ τι σοφὸν ἐστὶ, πάντων κεχωρισμένον* καί, συνδέοντας τὴ λέξη σοφὸν τοῦ B 108 μὲ τὴ φράση τὸ σοφὸν μῦνον τοῦ B 32 (= M. 84), παρατηρεῖ ὅτι αὐτό, ὅπως ὁ αἰθὴρ / ὁ κεραυνὸς / ὁ Δίας, εἶναι σαφῶς κεχωρισμένον ἀπὸ ὅλα τὰ πράγματα / τὴν ἀνθρωπότητα.

77. Ἀποψη τοῦ MARCOVICH, 441. Ὁ KIRK, 398, ἀντίθετα, ἐξετάζει τέσσερις δυνατότητες ἐρμηνείας τῆς φράσης *σοφὸν ἐστὶ πάντων κεχωρισμένον*: (i) ἡ σοφία εἶναι χωρισμένη ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους· (ii) ἡ σοφία εἶναι χωρισμένη ἀπὸ ὅλα τὰ πράγματα· (iii) τὸ σοφὸν εἶναι χωρισμένο ἀπὸ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους· (iv) τὸ σοφὸν εἶναι χωρισμένο ἀπὸ ὅλα τὰ πράγματα. Ὁ KIRK, 399 κ.ἐπ., προκρίνει τὴν ἐρμηνεία (ii) ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία (iv), συνδέοντας τὸ B 108 μᾶλλον μὲ τὸ B 41 (= M. 85) παρὰ μὲ τὸ B 32 (= M. 84), καὶ ἀμφιβάλλει ἂν θὰ μπορούσε νὰ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο ὁ ὅρος σοφὸν ἢ τὸ σοφὸν ὡς ὄνομα δηλωτικὸ ὑψιστῆς ὄντοτητας, ἐνῶ θεωρεῖ ἀπίθανη μιὰ ἀκραία ὑπερβατικὴ ἐρμηνεία τοῦ B 108, ὅπως αὕτη τοῦ REINHARDT, 205. Ὁ KAHN, 115, τονίζει ὅτι μὲ τὴ λέξη πάντων ὁ Ἡράκλειτος ἀφήνει ἀνοιχτὸ τὸ ἐνδεχόμενο ἐρμηνείας τῆς ὡς (α) ἀνθρώπων ἢ (β) πραγμάτων· στὴ (β) περίπτωση θὰ ἔπρεπε κατὰ τὸν KAHN νὰ θεωρηθεῖ τὸ σοφὸν ὡς κοσμικὴ ἢ θεϊκὴ ἀρχή, χωριστὴ ἢ ὑπερβατικὴ, ὅπως ὁ νοῦς κατὰ Ἀναξαγόρα, ὁ ὁποῖος μέμικται οὐδενὶ χρήματι (DK 59B12). Γιὰ πιθανὴ σύνδεση τοῦ σοφοῦ κατὰ Ἡράκλειτο μὲ τὸ νοῦ κατὰ Ἀναξαγόρα βλ. WEST, 142· πβ. BRÖCKER, *ἐνθ' ἀν.*, 30. Γιὰ τὸ B 108 βλ. καὶ G. WOHLFART, “Das Weise: Bemerkungen zur anfänglichen Bedeutung des Begriffs der Philosophie in Anschluß an Heraklits Fragment B 108”, *PhJ* 98 (1991) 18-33.

78. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ GIGON, 138, «ὁ θεὸς εἶναι τὸ ἐντελὲς ἄλλο κι ἔτσι καὶ τὸ ἐντελὲς ἀποχωρισμένο». Ὁ FRÄNKEL, *Dichtung*, 443, ἐπίσης παρατηρεῖ ὅτι κατὰ τὸν Ἡράκλειτο ὑπάρχει ἓνας καθαρὸς νοῦς («τὸ σοφὸν μῦνον»), ὁ ὁποῖος ἔχει δική του ὑπαρξὴ πέραν τῆς φύσεως καὶ τοῦ κόσμου. Τὴν ὑπερβατικότητα καὶ ἀπόλυτη σοφία τοῦ θεοῦ κατὰ Ἡράκλειτο τονίζει καὶ ὁ MARCOVICH, 438, 442. Γιὰ τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς ἀντίθετης ἀποψης βλ. MARCOVICH, 442.

καὶ φυσικὸ τὸ ὅτι ἡ θεϊκὴ τοῦ ἀρχῆ ἦταν καὶ σύμφυτη μὲ τὸν κόσμον, δηλαδὴ ἐνδοκοσμικὴ ἀρχή, καὶ χωρισμένη ἀπὸ αὐτόν, δηλαδὴ ἐξωτερικὴ, καὶ θὰ τὴν θεωροῦσε ὡς τὴν σταθερὴν ἢ μέτρο τῆς μεταβολῆς ἐντὸς τοῦ κόσμου, ποὺ ἐμφανίζεται σὲ φυσικὴ μορφή ὡς κοσμικὴ φωτιά⁷⁹, παρ' ὅλο ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ ἀπάντηση στὸ καίριο αὐτὸ ἐρώτημα τῆς ἡρακλείτειας φυσικῆς, παραμένει σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐπαναδιατύπωση τοῦ ἴδιου τοῦ ἐρωτήματος. Συνεπέστερη πρὸς τὴν ἡρακλείτεια φυσικὴ θὰ ἦταν ἴσως ἡ αἰτιολόγηση τοῦ “χωρισμοῦ” τοῦ σοφοῦ ἀπὸ πάντων μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι τὸ σοφὸν «δὲν ταυτίζεται μὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἐπιμέρους πράγματα τοῦ κόσμου, ἀλλὰ ἀντιστοιχεῖ στὰ “πάντα” ὡς σύνολο»⁸⁰.

IV. Φρόνιμον πῦρ

Στὶς ιδιότητες τοῦ πυρὸς συγκαταλέγεται καὶ ἡ φρόνησις, ἀφοῦ κατὰ τὸν Ἰππόλυτο ὁ Ἡράκλειτος τὸ ὀνομάζει *φρόνιμον πῦρ*⁸¹. Ἡ φράση αὕτη, ἂν ἡ γνησιότητά της γίνεαι ἀποδεκτὴ, ἀποβαίνει συνδετικὸς κρίκος τῶν

79. GUTHRIE I 471. Ὁ ἴδιος, *ἐνθ' ἀν.*, 471 κ.ἐπ., προσθέτει, ὅτι ὁ Ἡράκλειτος ἦταν πιθανὸ νὰ ἔδινε ἔμφαση ἀφ' ἑνὸς στὸν χαρακτήρα τῆς ἀρχῆς τοῦ ὡς “διαπεραστικῆς” ὅλων καὶ ἀφ' ἑτέρου στὴν ὑπερβατικότητά της.

80. ΡΟΥΣΣΟΣ, 136. Κατὰ τὸν RÖD, *ἐνθ' ἀν.*, 99, ὁ Ἡράκλειτος τονίζει τὸν χωρισμὸ τοῦ ἐνὸς σοφοῦ ἀπὸ τὰ πράγματα γενικά, πράγμα ποὺ πρέπει ἴσως νὰ κατανοηθεῖ ὑπὸ τὴν ἔννοια διαφορᾶς οὐσίας τοῦ ἐνὸς ἐναντι τῶν πολλῶν πραγμάτων, ὅχι ὑπὸ τὴν ἔννοια μὴ ἐξάρτησης τῶν τελευταίων ἀπὸ τὸν λόγον, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ ἀρχὴ τῶν πολλαπλῶν πραγμάτων.

81. Ἔλ. IX 10, 7 (= test. στὸ B 64 = test. στὸ M. 79 (a)) λέγει δὲ (ἐνν. Ἡράκλειτος) καὶ φρόνιμον τοῦτο εἶναι τὸ πῦρ καὶ τῆς διοικήσεως τῶν ὅλων αἴτιον. Ὁ REINHARDT, *Vermächtnis*, 68, ἀπορρίπτει τὴ γνησιότητα τῆς φράσης καὶ τῆς διοικήσεως τῶν ὅλων αἴτιον ὡς στωικὴ παράφραση τοῦ B 64. Μὲ ἀναφορὰ καὶ σὲ χωρία ἔργων τοῦ Κλήμεντος, ὅπου ἀπαντᾷ ἡ φράση *φρόνιμον πῦρ* καὶ *πῦρ σωφρονοῦν* σὲ σχέση πρὸς τὴ διδασκαλία τοῦ Ἡράκλειτου, καταλήγει, 69 κ.ἐπ., ὅτι ἡ φράση *πῦρ φρόνιμον* πρέπει νὰ θεωρηθεῖ γνήσια. Πβ. H. DILLER, “Die philosophiegeschichtliche Stellung des Diogenes von Apollonia”, *Hermes* 76 (1941) 370 (= H. DILLER, *Kleine Schriften zur antiken Literatur*, hrsg. von H.-J. NEWIGER und H. SEYFFERT, München 1971, 174). GIGON, *Theologie*, 145 κ.ἐπ. Πβ. καὶ B. GLADIGOW, *Sophia und Kosmos. Untersuchungen zur Frühgeschichte von σοφός und σοφία*, Hildesheim 1965, 105 κ.ἐπ. Ὁ MANSFELD I 264 παραθέτει τὴν φράση ὡς ἀπόσπασμα τοῦ Ἡράκλειτου. Ὁ KIRK, 351 κ.ἐπ., ἂν καὶ δέχεται ὅτι ἡ ὀρολογία τῆς φράσης εἶναι στωικὴ, θεωρεῖ τὴν ἔννοιά της ἡρακλείτεια. Ὁ WIESE, 272 κ.ἐπ., ἀφοῦ διερευνᾷ ὅλα τὰ σχετικὰ χωρία στὸν Κλήμεντα, θεωρεῖ πιθανότερο νὰ εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Κλήμεντος ἓνα πολὺ ἐλεύθερο ἐρμηνευτικὸ παράθεμα, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἀμφισβητεῖ ὅτι ὁ Ἡράκλειτος μπορεῖ νὰ ἀποκάλεσε τὸ πῦρ του *φρόνιμον*. Ὁ KAHN, 274, θεωρεῖ τὴ φράση *πῦρ φρόνιμον* ὄχι ἄμεσο παράθεμα, ἀλλὰ ὀρθὴ ἀναφορὰ τοῦ Ἰππόλυτου. Ὁ WEST, 144, σημ. 3, τὴν ἀπορρίπτει ὡς μαρτυρία.

κοσμολογικῶν, θεολογικῶν και ψυχολογικῶν ἀπόψεων τοῦ Ἡράκλειτου⁸². Στὴν περίπτωσιν αὐτῇ, στὴν ἡρακλείτεια εἰκόνα τοῦ θεοῦ περικλείονται τόσο ἀπόλυτη σοφία καὶ φρόνησις⁸³ ὅσο καὶ ἀπόλυτη δύναμη, ἔννοιες ἀλληλοσυμπληρωματικῆς τοῦ ρόλου τοῦ πυρός⁸⁴. Ἡ θεώρηση αὐτῇ τοῦ πυρός ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο δὲν ἀντιβαίνει στὴν περὶ ἀρχῆς ἀντίληψιν τῆς προγενέστερης ἰωνικῆς φυσικῆς, ἀλλὰ ἀποτελεῖ μᾶλλον ἐξέλιξί της. Τὸ πῦρ ἐμφανίζεται ὡς συνθετότερη ὄντοτητα ἀπ' ὅ,τι τὸ ὕδωρ, τὸ ἄπειρον ἢ ὁ ἀήρ τῶν Μιλησίων, ἀποστερημένη βέβαια τοῦ κοσμογονικοῦ χαρακτήρα τῆς ἀρχῆς, μὲ τονισμό ὅμως τοῦ ρόλου της στὸ κοσμολογικὸ καὶ ἀνθρωπολογικὸ — ἡ συζήτηση ὅμως τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ χαρακτήρα τῆς ἀρχῆς τοῦ Ἡράκλειτου δὲν ἀνήκει στὴν παρούσα μελέτη — πεδίο, ἐπιβεβαιωτικὴ μάλιστα τῆς ἰδιάζουσας θέσης τοῦ Ἡράκλειτου στὸν προσωκρατικὸ στοχασμό. Ἀποδεδειγμένως τὸ πῦρ ἀπὸ κοσμογενετικῆς διαδικασίας προσδιόρισε ὁ Ἡράκλειτος τὴ δράσιν του μέσα στὸ παρὸν ἀλλὰ καὶ αἰώνιο κοσμικὸ γίνεσθαι ὡς “σταθερὰ” καὶ ἐγγυήτρια ἀρχὴ τῆς ὑπαρξης καὶ τῆς συνέχειας τοῦ ὄντος. Ὁ κόσμος ὡς αἰείζων πῦρ παριστάνεται ἔτσι ὡς δυναμικὴ ὄντοτητα ποὺ περικλείει ἐντὸς του τοὺς κανόνες λειτουργίας του· ἡ εἰκόνα ἑνὸς δημιουργοῦ θεοῦ εἶναι ξένη πρὸς τὴν ἡρακλείτεια παράστασιν τοῦ θεοῦ ὡς πυρός⁸⁵. Οἱ μεταβολὲς τῆς ὕλης, ὁ πόλεμος καὶ ἡ εἰρήνη στὸ κοσμικὸ γίνεσθαι, δὲν ἀποτελοῦν παρὰ κανόνες τῆς φύσης. Τὸ κοσμικὸ γίνεσθαι ἔχει τὴ δική του τελολογία, σύμφυτη πρὸς τὴν ἴδια τὴν ὕλη, ποὺ ὑπακούει στὴν καίρια καὶ ρυθμιστικὴ τῆς συμπεριφορᾶς τῆς ὕλης ἀρχὴ τῶν μέτρων, τῆς ὁποίας ὁ σημαντικὸς ρόλος στὴ φυσικὴ τοῦ Ἡράκλειτου ἔχει ἐπανειλημμένα τονισθεῖ⁸⁶. Ὁ θεὸς ταυτίζεται μὲ τὸν γενικὸ νόμο τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ὄντος, χωρὶς ὥστόσο νὰ τὸν ὑπερβαίνει⁸⁷. Κίνησις καὶ μεταβολή, νοούμενες ὡς ἐκφράσεις μιᾶς αἰτιότητος σύμφυτης μὲ τὸ εἶναι καὶ γίνεσθαι τῆς ὕλης,

82. Βλ. REINHARDT, *Vermächtnis*, 70 κ.ἐπ. Πβ. GLADIGOW, *ἐνθ' ἀν.*, 108.

83. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ MANSFELD I 238, ἡ ἔννοια τοῦ θεοῦ κατὰ τὸν Ἡράκλειτο εἶναι λογικὴ ἔννοια.

84. Ὁ BRÖCKER, *ἐνθ' ἀν.*, 30, ἐπισημαίνοντας ὅτι τὸ σοφὸν εἶναι κύριος ὅρος τῆς ἡρακλείτειας φιλοσοφίας, παρατηρεῖ ὅτι «ὁ ὅρος αὐτὸς χαρακτηρίζει αὐτὸ ποὺ εἶναι στὸν Ἡράκλειτο τὸ θεῖον, τὸ πρωταρχικὸ στοιχεῖο, τὸ λογικὸ πῦρ, τὸ ὁποῖο εἶναι ψυχὴ καὶ νοῦς μαζί. Τὸ σοφὸν εἶναι τὸ θεῖον, συνεπῶς τὸ ὄνομα φιλόσοφος χαρακτηρίζει βασικὰ τὸν θεολόγο, καὶ τὸ ἐρώτημα περὶ τοῦ θεοῦ ἔχει παραμείνει ἡ φιλοσοφία μέσα σ' ὅλη τὴν ἱστορίαν της».

85. Βλ. CLASSEN, 5, 25 σημ. 6.

86. Ὁ MARCOVICH, 259, μάλιστα χαρακτηρίζει τὴν ἀρχὴ τῶν μέτρων ὡς «πιὸ ἐνεργὸ καὶ πιὸ πειστικὴ ἀρχὴ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πῦρ, ἡ ὁποία ἔχει τὴν ἀναγκαιότητα ὑπέρτατου φυσικοῦ νόμου».

87. ΡΟΥΣΣΟΣ, 132.

καθίστανται ἀναγκαῖες, μὲ τὸ πῦρ ὡς αἰώνια, ὑπέρτατη καὶ σοφὴ ἀρχή⁸⁸, νὰ ἀποβαίνει αἰτία ἀλλὰ καὶ ἔκφανση τῆς ἐκδήλωσής τους⁸⁹. Στὸν Ἡράκλειτο, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι στὸν Ξενοφάνη, περὶ φύσεως φιλοσοφία καὶ φιλοσοφικὴ θεολογία συμπορεύονται. Τὸ πῦρ ὡς θεὸς παριστάνεται τόσο ὡς συστατικὸ τῶν πραγμάτων στοιχεῖο ὅσο καὶ ὡς ρυθμιστικὴ τῆς συμπεριφορᾶς τους ὄντοτητα, οὐσία καὶ σύμβολο μαζὶ τῆς ἀέναης παρουσίας ἀλλὰ καὶ λειτουργίας τοῦ κοσμικοῦ γίγνεσθαι.

ΚΥΡΙΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BARNES: J. BARNES, *The Presocratic Philosophers*, London and New York 1986 (ἀναθεωρ. ἔκδ. τῆς δέτομης 1ης ἔκδ. 1979).
- CAPELLE: W. CAPELLE, *Die Vorsokratiker. Die Fragmente und Quellenberichte*, Stuttgart 1968 (ἀνατύπ. τῆς 4ης ἔκδ. 1953).
- CLASSEN: C. J. CLASSEN, *Ansätze. Beiträge zum Verständnis der frühgriechischen Philosophie*, Würzburg/Amsterdam 1986.
- DK: H. DIELS - W. KRANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, τ. I (ἀμετάβλ. ἀνατύπ. τῆς 6ης ἔκδ. 1951), Zürich/Hildesheim 1989· τ. II (ἀμετάβλ. ἀνατύπ. τῆς 6ης ἔκδ. 1952), Zürich/Hildesheim 1989· τ. III (ἀμετάβλ. ἀνατύπ. τῆς 6ης ἔκδ. 1952), Zürich/Hildesheim 1987.
- FRÄNKEL, *Dichtung*: H. FRÄNKEL, *Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums*, München 1976 (ἀνατύπ. τῆς 3ης ἀναθεωρ. ἔκδ. 1962).
- FRÄNKEL, *Wege*: H. FRÄNKEL, "Heraklit über Gott und die Erscheinungswelt", στὸ ἔργο ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ: *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*, hrsg. von F. TIETZE, München 1955, 237-250 [πρωτοδημοσιεύθηκε στὴν ἀγγλική στὸ *TAPhA* 69 (1938) 230-244].
- GIGON: O. GIGON, *Untersuchungen zu Heraklit*, Leipzig 1935.
- GIGON, *Theologie*: O. GIGON, "Die Theologie der Vorsokratiker", στὸν τόμο *La notion du divin depuis Homère jusqu'à Platon. Entretiens sur l'antiquité classique. Tome I*, Vandœuvres (Genève) 1954, 127-155.
- GILBERT: O. GILBERT, *Griechische Religionsphilosophie*, Hildesheim/New York 1973 (ἀμετάβλ. ἀνατύπ. τῆς 1ης ἔκδ. Leipzig 1911).
- GUTHRIE I: W. K. C. GUTHRIE, *A history of Greek philosophy*, τ. I, Cambridge 1978 (1η ἔκδ. 1962).
- JAEGER: W. JAEGER, *Die Theologie der frühen griechischen Denker*, Stuttgart 1953.
- KAHN: C. H. KAHN, *The art and thought of Heraclitus. An edition of the fragments with translation and commentary*, Cambridge 1981.
- KIRK: G. S. KIRK, *Heraclitus. The cosmic fragments*, Cambridge 1962 (διορθ. ἀνατύπ. τῆς 1ης ἔκδ. 1954)· μετάφρ. στὴν ἑλλην. (ἕως σελ. 165 τῆς ἀγγλ. ἔκδ.) ὑπὸ Ν. ΓΙΑΝΝΑΔΑΚΗ, Ἀθήνα 1985.

88. Ὁ RÖD, *ἐνθ' ἀν.*, 99 κ.ἐπ., παρατηρεῖ ὅτι ὁ λόγος, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄλλα, εἶναι κατὰ τὸν Ἡράκλειτο «ἀρχὴ τῆς συντελεσμένης καὶ συντελούμενης πραγματικότητας (φύσεως) καὶ ἀκριβέστερα πῦρ, δηλαδὴ διάπυρος καυτὸς αἰθήρ. Π' αὐτὸ μπόρεσε ὁ Ἡράκλειτος νὰ προσδώσει στὸ πῦρ προσδιορισμούς, τοὺς ὁποίους ἄλλως χρησιμοποιεῖ γιὰ τὸν λόγον ὡς τὸ ἐν σοφόν. ... Ἡ μεταβλητότητα τοῦ πυρὸς ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴ μεταβλητότητα τοῦ θεοῦ».

89. Πβ. HACK, *ἐνθ' ἀν.*, 76 κ.ἐπ.

- KIRK-RAVEN-SCHOFIELD: G. S. KIRK-J. E. RAVEN-M. SCHOFIELD, *Οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι*, μετάφρ. τῆς 2ης ἔκδ. Cambridge 1983 ὑπὸ Δ. ΚΟΥΡΤΟΒΙΚ, Ἀθήνα 1988.
- MANSFELD I: J. MANSFELD, *Die Vorsokratiker I. Milesier, Pythagoreer, Xenophanes, Heraklit, Parmenides*. Griechisch/Deutsch, Stuttgart 1988.
- MARCOVICH: M. MARCOVICH, *Heraclitus. Greek text with a short commentary. Editio maior*, Merida 1967.
- REINHARDT: K. REINHARDT, *Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie*, Frankfurt a. M. 1959 (ἀμετάβλ. ἀνατύπ. τῆς 1ης ἔκδ. Bonn 1916).
- REINHARDT, *Vermächtnis*: K. REINHARDT, "Heraklits Lehre vom Feuer", *Hermes* 77 (1942) 1-27 / ἀνατύπ. στὸ ἔργο ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ: *Vermächtnis der Antike. Gesammelte Essays zur Philosophie und Geschichtsschreibung*, hrsg. von C. BECKER, Göttingen 1966 (ἀναθεωρ. ἀνατύπ. τῆς 1ης ἔκδ. 1960), 41-71.
- ROBINSON: T. M. ROBINSON, *Heraclitus. Fragments. A text and translation with a short commentary*, Toronto/Buffalo/London 1987.
- ΡΟΥΣΣΟΣ: Ε. Ν. ΡΟΥΣΣΟΣ, *Ἡράκλειτος. Περί φύσεως*, Ἀθήνα 1992.
- STOKES: M. G. STOKES, *One and many in presocratic philosophy*, Washington D. C. 1971.
- VERDENIUS, *Kephalaion*: W. J. VERDENIUS, "Heraclitus' conception of fire", στὸν τόμο *Kephalaion. Studies in Greek philosophy and its continuation offered to Professor C. J. DE VOGEL*, ed. by J. MANSFELD and L. M. DE RIJK, Assen 1975, 1-8.
- VLASTOS: G. VLASTOS, "On Heraclitus", *AJPh* 76 (1955) 337-368 / συντομ.- ἀναθεωρ. ἀνατύπ. στὸν τόμο D. J. FURLEY - R. E. ALLEN (eds.), *Studies in Presocratic Philosophy. Vol. I. The Beginning of Philosophy*, London 1970, 413-429.
- WEST: M. L. WEST, *Early Greek philosophy and the Orient*, Oxford 1971.
- WIESE: H. WIESE, *Heraklit bei Klemens von Alexandrien*, Diss. (δακτυλόγρ.), Kiel 1963.

Ἰωάννης Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΟΣ
(Ἀθῆναι)

«FEUER» UND «GOTT»: PHYSIK UND THEOLOGIE BEI HERAKLIT

Zusammenfassung

Daran, daß sich Heraklit mit dem Göttlichen befaßt hat, ist nicht zu zweifeln. Ausgangspunkt seiner Theologie ist die Unterscheidung zwischen Mensch und Gott bzw. zwischen menschlichem und göttlichem Wissen. Namen des griechischen Pantheons sind oft in den Fragmenten Heraklits anzutreffen, wobei diesen, besonders von *Zeus* und *Dike*, eine neue Rolle im Rahmen der Heraklitischen Physik und Seinslehre zugesprochen wird. Die Volksreligion, wie sie im gewöhnlichen Kult praktiziert wurde, ist von Heraklit attackiert worden. Seine Gottesvorstellung wurde vielfach interpretiert; sie ist hauptsächlich mit seiner Lehre vom *Logos*, von der Einheit der Gegensätze, vom göttlichen *Nomos*, vom *Sophon* und vom *Feuer* verbunden worden. Im vorliegenden Aufsatz wird das Verhältnis zwischen πῦρ und θεός und darüber hinaus das Verhältnis zwischen der Physik und der Theologie Heraklits untersucht.

Ein Zusammenhang zwischen Physik und Theologie läßt sich schon in der alt-ionischen Naturphilosophie feststellen, wo Theologie, Theogonie und Theodizee offenbar zusammentreffen. Dies zeigt sich bei der Vorstellung von einer *Arché*, welche den Sinn des *Ursprungs* als auch des *Urstoffs* hat. Durch ihre *Arché*-Lehre haben Thales, Anaximander und Anaximenes eine Erklärung für das kosmische Geschehen abgeben wollen, wobei sie die *Arché* sowohl auf die Kosmogonie als auch auf die Kosmologie bezogen haben; wahrscheinlich haben sie sich die *Arché* auch als tätig im existierenden Kosmos gedacht. Heraklits *Arché* ist das *Feuer*. Er hat keine Kosmogonie und keine Schöpfungslehre, das *Feuer* spielt aber eine entscheidende Rolle in seiner Kosmologie und Anthropologie. Der *Kosmos* ist Heraklit zufolge “ewig lebendiges Feuer” (B 30); die Umwandlung des Feuers in Meer und Erde erfolgt nach einem bestimmten Verhältnis (B 31), welches dem Austausch des Goldes gegen Waren und der Waren gegen Gold vergleichbar ist (B 90), und der gesamte Prozeß findet nach μέτρα und gleichzeitig statt.

Die Frage, ob die Vorstellung von der Verwandlung des Feuers im Kosmos mit der Vorstellung vom Kosmos als “ewig lebendigem Feuer” im Einklang miteinander stehen oder nicht, ist unterschiedlich beantwortet worden. Man hat das Feuer in seiner reinsten Form als außerkosmischen αἰθήρ als *ewig-lebendig*, d.h. unsterblich und göttlich, bezeichnet; wird dies auf die Weltprozesse bezogen, gehorche es dann dem Prinzip der μέτρα. Darüber hinaus hat man das Feuer als «die archetypische Form der Materie», als «den Grundbestandteil der Dinge» und als «Symbol des Lebens und des Todes» bezeichnet. Man hat es ferner für das unveränderliche *Substrat* jeder Veränderung in der Naturwelt gehalten: das πῦρ αἰεζῶν sei ein kosmisches Feuer, welches als Ganzes permanent feurig ist, während seine Teile vorläufig erlischen. Schließlich dachte man, daß sich das Feuer als Naturphänomen in Wasser verwandle, sich aber als πῦρ αἰεζῶν nicht an der Oberfläche der Dinge enthülle, sondern es sich nur indirekt denjenigen offenbare, welche imstande sind, es zu verstehen. Das Feuer wird dabei als etwas nicht von der Materie Getrenntes, sondern als die lenkende Form der Materie aufgefaßt.

Dem Feuer wird steuernde und richtungsweisende Macht, darüber hinaus Überblick über das kosmische und menschliche Geschehen zugesprochen (B 64, B 66, B 16, B 11). Die Fragmente machen es nicht deutlich, ob das Feuer als eine im Kosmos immanente oder als eine ihn transzendierende Wesenheit aufzufassen sei, sie legen aber den Schluß nahe, daß es als eine göttliche Substanz aufzufassen ist. Die einzige Definition *des Gottes* kommt in B 67 vor, nach dem Gott in ein jedes Einzelding qualitativ übergeht. Die Allgegenwart des Gottes in der Welt wird wahrscheinlich auch in B 7 ausgedrückt. Das ἓν, d.h. der Gott, wird als “das allein Weise” bezeichnet (B 32), während es sich als κεχωρισμένον (B 108), d.h. höchst-

wahrscheinlich als *verschieden* (nicht im Sinne des Getrenntseins) von den einzelnen Dingen vorgestellt wird. Heraklit lehrt, daß Weisheit darin bestehe, es zu erkennen, wie alles regiert wird (B 41); die absolute Kenntnis des Seienden könne aber nur Gott erreichen.

Die Vorstellung vom Feuer als vernunftbegabtem Wesen (πῦρ φρόνιμον) (test. zu B 64) und als alles lenkende Kraft erweist sich als Bindeglied zwischen den kosmologischen, theologischen und psychologischen Auffassungen Heraklits. Σοφία und φρόνησις sind im Heraklitischen Gottesbild eingeschlossen und gelten als Hauptkennzeichen des πῦρ. In diesem Sinne erscheint das Feuer komplizierter als die *Archai* der frühen milesischen Naturphilosophen; es mangelt ihm zwar an kosmogonischem Charakter, aber seine Rolle in der Kosmologie und in der Anthropologie wird von Heraklit hervorgehoben. Heraklit hat seinem Kosmosbild eigene Dynamik zugesprochen, indem er jede Bewegung und Veränderung im kosmischen Geschehen als Ausdruck des dem Kosmos immanenten Gesetzes des Werdens dargestellt hat. Ein Demiurgenbild ist hier fehl am Platze. Die Umwandlungen des Feuers stützen sich auf das μέτρο-Prinzip; in der Physik Heraklits scheint letzteres oft energischer als das Feuer selbst zu sein. So erscheint jede Bewegung und Veränderung im Kosmos von sich aus notwendig, wobei sich das Feuer als vernunftbegabtes und alles lenkendes Prinzip als der Erscheinungsgrund jeder Veränderung im Kosmos erweist. So dargestellt, d.h. mit allen Charakteristika des Göttlichen, wird das Feuer zum Verbindungsglied zwischen der Naturphilosophie und der Theologie Heraklits.

Ioannis G. KALOGERAKOS